

Universita Karlova v Praze

Filosofická fakulta

Ústav románských studií

Diplomová práce

Pojem člověka v „El Criticón“ Baltasara Graciána

The Concept of Man in Baltasar Gracián's „El Criticón“

Autor: Anna Matlová

Vedoucí práce: Dr. Juan Antonio Sánchez

2007

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny využití prameny a literaturu.

Obsah:

<u>I. Historicko – literární úvod: Evropa v 16. a 17. století</u>	5
1. Historické souvislosti	5
2. Ideologické klima doby	12
2.1. Ideový svět barokního člověka	12
2.2. Barokní pohled v literatuře	17
3. Život Baltasara Graciána	22
<u>II. El Criticón – pohled literární</u>	26
1. Forma a obsah	26
2. Charakteristika díla, motivy, topoi	28
3. Alegorie a fikce	32
4. Critilo a Andrenio, k typologii Graciánových hrdinů	34
<u>III. Pojem člověka</u>	36
1. Graciánova obecná koncepce a idea člověka	36
1.1. Životní cesta za poznáním	36
1.2. Graciánův člověk a morálka	38
2. Graciánova reflexe Universa	39
2.1. Realita a zdání	39
2.2. Zašifrovanost světa	40
3. Člověk v Kritikonu, analýza	42
3.1. Hombre – persona	42
3.2. Gente	44
3.3. Mujer	45
4. Člověk a jeho místo ve světě	47
4.1. Diagnóza	47

4.2. Náprava	51
5. Člověk, klam, prozření.....	53
<u>IV. Závěrečné shrnutí</u>	56
1. Shrnutí	56
2. Resumen	58
3. Summary	60
Bibliografie	62

I. Historicko – literární úvod: Evropa v 16. a 17. století

1. Historické souvislosti

Na úvod bych chtěla nastínit děje, jež měly vliv na celkové klima doby, v níž žil a tvořil Baltasar Gracián, a ovlivnily jednoznačně i charakter španělského baroka. Zaměřila jsem se i na události, které Graciánově době předcházely a krátce též na ty, co následovaly. Také se soustředím na některé základní odlišnosti mezi Španělskem, které prosazovalo ideu jednotné křesťanské Evropy v duchu zásad novoscholastického katolicismu, a evropskými státy žijícími novým filosofickým racionalismem či protestantismem.

Lze říci, že z pohledu převládajících náboženství byla roku 1500 Evropa s výjimkou zemí ovládaných osmanskými Turky téměř zcela křesťanská. Z Uher dále východním směrem převládalo pravoslaví. Na územích, která se nacházela pod nadvládou muslimů, byla také většina evropského obyvatelstva ortodoxního vyznání. V roce 1516 nastoupil na španělský trůn vnuk Isabely Kastilské a Fernanda Aragonského Karel I., jehož velkým snem byla Evropa integrovaná v jednotnou Křesťanskou monarchii. Když se o tři roky později jako Karel V. stal též císařem Svaté říše římské národa německého, čímž byly spojeny s územím Španělska staré habsburské državy, vypadalo to, že uskutečnění jeho snu je na dobré cestě. Svaté říši připadla i většina států v Itálii, samostatnost si udržely jen některé, i když dost významné, např. Benátky a papežské státy¹.

Srdcem Svaté říše římské bylo Německo, císař ale sídlil ve Španělsku a vzhledem k tomu, že do jeho správy patřily mimo Evropu i rozsáhlé zámořské kolonie, byla nereálná jakákoli snaha o centralizaci vlády a o zmírnění chaotického uspořádání. Vedle Anglie s Irskem jako provincií a nezávislým Skotskem, Francie a Pruska, které bylo vlastně jen vévodstvím pod vládou polského krále, existovalo ještě samostatné Švédské království

---

¹ Španělský mocenský vzestup ale záhy přestal být doprovázen vzestupem hospodářským, kterýžto rozpor byl příčinou pozdější všeobecné krise, jak uvidíme později.

(včetně dnešního Finska) na druhém břehu Baltu, Dánsko a Norsko mělo dalšího společného panovníka. Většinu současného Polska, Halič a Ukrajinu zaujímalo království litevské. Dále na východě se nacházelo Rusko, avšak podstatnému politickému významu se ruský car ve společnosti evropských panovníků ještě netěšil. Mezi Svatou říší a Osmany se konečně v Podunají rozkládalo ještě jedno velké křesťanské království - Uhry.

Před rokem 1500 spojovala Evropu víceméně jediná církev. Důsledkem obrovského převratu, který způsobilo protestantské reformační hnutí a též antireformační katolická reakce, byla celoevropská náboženská krise. Prakticky nedotčeny byly pravoslavné země na východě, ale po celé kdysi katolické Evropě probíhaly po více než sto let politické boje podbarvené vírou. V náboženských válkách a v mírových jednáních se angažovala i diplomacie císaře Karla V. prosazováním jeho ekumenických ideálů. Třemi základními kameny jeho politiky bylo Nizozemí² a Německo³, země zmítané konflikty, a samozřejmě katolické Španělsko. Právě Španělsko a z velké části i Itálie se staly oporou rekatolisace, i když císař a papež byli ne vždy stejného mínění. Papež Klement VII. obávající se habsburské nadvlády na Apeninském poloostrově, uzavřel spojenectví s francouzským králem Františkem I., což způsobilo císaři jisté nesnáze a vedlo k vyplenění Říma císařskými oddíly.

Snahou o nový kompromis mezi katolickým a protestantským blokem byl tridentský koncil, zahájený roku 1545, na němž participovalo i sto šedesát tři španělských teologů, převážně z řad dominikánů a jezuitů⁴. V prvních dvou fázích koncilu bylo přáním účastníků vyřešení náboženských sporů a obnovení jednoty katolického světonázoru (1545 – 1549 a

---

² Nizozemí zdědil císař Karel V. po Maxmiliánovi I., který je získal jako součást burgundského dědictví. Nizozemské povstání vedla v jeho počátcích místní šlechta usilující o větší samosprávu, díky rozdílným náboženským skupinám postupně změnilo charakter. Konflikt z let 1556 - 1558 byl rukou vévody z Alby vyřešen tak, že jižní provincie dali přednost katolicismu a připojily se ke Španělsku a sedm severních provincií se sjednotilo v protestantských idejích a vytvořilo nový stát, Spojené provincie, vedený Holandskem.

³ Roku 1555 uzavřený mír v Augspurgu trvale uznal náboženský rozkol v Německu, zrovnoprávnil protestanty s katolíky, a tím znemožnil Karlu V. jakoukoli snahu o smíření. O rok později císař abdikoval a zanechal německé državy svému bratru Ferdinandovi. Syn Filip se po sňatku s anglickou královnou Marií Tudorovou stal králem španělským a připadly mu také zámořské kolonie a španělské državy v Nizozemí a Itálii.

⁴ K ideologickému a mravnímu vlivu jezuitského řádu a jeho uměleckoformativní síle viz dále, též René Fülöp-Miller, *Moc a tajemství jezuitů*, Praha, Rybka Publishers, 2000.

1551 – 1552). V poslední etapě (1562 – 1563) – ve Španělsku již za vlády Filipa II. - se snahy soustředily spíše na nové formulování základních dogmatických doktrín, opětovné získání pevného postavení katolické církve a sjednocení sil v boji proti protestantismu. Potvrzením papežovy autority bylo též vydání nového Misálu a Breviáře, v letech 1559 – 1570 pak byla provedena redakce *Indexu librorum prohibitorum*, jenž byl poprvé vydán roku 1557, a roku 1566 redakce Římského katechismu⁵.

Ve Španělsku se po tridentském koncilu a příklonu k novoscholastice ortodoxní katolicismus obrací i proti erasmistům, kteří se do třicátých let šestnáctého století těšili všeobecné podpoře i císařově blahovůli. Sekretářem Karla I. byl totiž Alfonso de Valdés, který se se svým bratrem Juanem přátelil s Erasmem. Mezi další Erasmovy stoupence patřil dramatik a básník Bartolomé de Torres Naharro, jehož sborník *Propalladia* byl později zařazen inkvizicí na index, a největší osobnost španělského protischolastického humanismu Juan Luis Vives. Centrem erasmistů se stala universita v Alcalá de Henares, kde Erasmus přednášel. Byla založena roku 1506. Po Erasmově smrti v roce 1536 a s tím, jak ve všech evropských zemích sílil vliv protestantismu, se stala erasmovská kritika církve císaři nepohodlnou, jeho spisy byly ve Španělsku zakázány a stoupenci čelili ostrému pronásledování. Do popředí se dostávají místo umírněných nesmiřitelní bojovníci proti jakýmkoli projevům kacířství a své místo v něm má i svatá inkvizice⁶. První auto da fé se

---

⁵ O všech důsledcích a o atmosféře, kterou rozdmýchaly závěry tridentského koncilu, se trefně vyjadřuje Václav Černý: „Nastal okamžik, kdy *cara de hereje*, „kacířská tlamo“, se ve Španělsku, jež přitom kacířů vůbec nemá, stává nejběžnější nadávkou; okamžik, kdy musíš být *un cristiano viejo*, „starý křesťan“, a dokázat čistotu své teologické rasy už od prarodičů, chceš-li se těšit klidnému spánku, a kdy se pro duše prosté a poctivé slova „katolický“ a „dobrý“ stávají synonymy.“ (Václav Černý, *Až do předsíně nebes*, Praha, Mladá fronta, 1996, s. 236

⁶ Mezi osoby, které pronásledovalo svaté Officium, patřil i augustinián Luis Ponce de León (1527 – 1591). Po jeho jmenování profesorem na salamanské universitě jeho nepřátelé rozšířili zprávy, že je židovského původu, byl udán inkvizici a při výslechu se ukázalo, že do kastilštiny přeložil Píseň písní, což byla v očích inkvizice těžká vina, neboť bylo zakázáno rozšiřovat byť jen části Bible v moderních jazycích. Ve vězení nakonec strávil několik let, napsal zde i své pojednání *Los nombres de Cristo* (1583).

odehrálo ve Valladolidu v květnu 1559 a zúčastnil se ho sám král s celým dvorem, do koncem roku 1560 se konala ještě další čtyři⁷.

Král Karel I. umírá roku 1558 v extremadurském klášteře v Yuste a následníkem se stává jeho syn Filip II (1556 – 1598). V tomto období řeší Španělsko problémy na mnoha frontách. Konflikt s Anglií, Francií a povstání v Nizozemí, při tom byla poražena Nepřemožitelná armáda, když Filip II. usiloval o vylodění v Anglii. Ve vodách Středozemního moře skončily ofenzivní snahy Turků alespoň na krátký čas až španělským vítězstvím v bitvě u Lepanta 1571. Filip II. také připojuje roku 1580 ke Španělsku Království portugalské, neboť ho portugalské kortesy v Tomaru po zmizení mladého krále Sebastiána v Africe uznávají svým králem. Roku 1598, kdy Filip II. zemřel, vyšlo zároveň první dílo Lope de Vegovo.

Za vlády Filipa III. (1598 – 1621) pokračují problémy v Nizozemí, konflikt s Francií končí ještě na sklonku vlády Filipa II. podepsáním míru ve Vervinsu roku 1598, nové starosti se objevují v italské Lombardii a potíže jsou neustále i ve vztazích s Benátskou republikou. Pokračují i bezvýsledné boje s tureckými vojsky na severu Afriky v Alžírsku.

V období vlády Filipa IV. (1621 – 1665) a Karla II. (1665 – 1700) prožívalo Španělsko spolu s celou Evropou všeobecnou krizi. Projevila se úpadkem v hospodářské, politické i sociální sféře a na španělských územích s sebou na různých místech přinesla i povstání (hlavně v Portugalsku a Katalánsku, dále v Aragonsku pod vedením vévody z Híjaru a v Andalusii, kde byl hlavou markýz z Ayamonte) a státní bankroty v letech 1627, 1647, 1656 a 1664. V hospodářství se projevila několika měnovými otřesy a prudkými poklesy cen zboží dováženého z Ameriky. Období deflace střídala období vysoké inflace. Po vestfálském míru udělují Habsburkové ve snaze zachránit hroučící se politiku obchodní povolení cizím zemím, a tak obchod s Amerikou přechází postupně do rukou Francouzů, Holanďanů, Janovanů, Angličanů a hansovních měst. Celkem poklesl obchod zemí Ameriky se Španělskem mezi

---

⁷ Úkol zjednat závěrům tridentského koncilu všeobecnou platnost připadl z největší části právě jezuitskému řádu, to platilo jak o teologických a politických rozhodnutích koncilu, tak o jeho dekretech o jediném platném světonázoru.

lety 1575 a 1675 o 75%. Byla to doba celkově spíše nepříznivá pro mocnosti jako Habsburská říše či Španělsko, to znamená velká hegemonická uskupení. Nově vznikající malé státy se vyvíjely intenzivněji a vyváženěji.

Ke špatné situaci zajisté přispělo i nemalé snížení počtu obyvatelstva⁸, jehož příčinami byl, jak se zdá, odliv z náhorní plošiny do přímořských oblastí a odtud do kolonií a dále čtyři velké morové epidemie, které postihly Španělsko v letech 1589 – 1591, 1629 – 1631, 1650 – 1654 a 1694. Vzhledem ke značně nerentabilní zemědělské výrobě, jejíž postupný krach byl započat již za vlády Filipa II. a již nepomohlo ani zavedení importovaných koloniálních plodin – brambor a kukuřice -, výnosy nejlepších pozemků se odhadují na 5% úrody a stavy dobytka díky neúměrným poplatkům a daním významně klesají, přispějí ke kritickému stavu ještě hladomorů. Série špatných sklizní uvrhá například Kastilii kolem roku 1630 do hladomorů na více než třicet let. Přidají-li se i krachující dílny a hroutící se výroba, není v zemi prakticky žádná vrstva, která by nebyla postižena hospodářským nedostatkem. Na celkový stav mělo jistě neblahý vliv i vyhnání náboženských menšin, roku 1492 Židů, což zemi připravilo o početnou komunitu finančně velmi aktivního obyvatelstva, a morisků v roce 1609, kteří zase významně rozvíjeli španělské zemědělství.

Neutěšená situace panuje v celé Evropě. Na území Svaté říše římské se začíná válka s přestávkami trvající třicet let (1618 – 1648). Náboženská otázka se často ztrácí ze zřetele v politických sporech a krvavých masakrech. Švédská protestantská vojska se například spojují v boji proti katolickým španělským a rakouským Habsburkům s francouzským kardinálem Richelieu. Po první fázi války, která se odehrávala v českých zemích, se ohnisko konfliktu přesunulo do Falce a Porýní a konflikt se rozrostl ve všeobecně evropský. Některé

---

⁸ Podle některých historiků poklesl stav obyvatelstva celkově v 17. století až o 25%, morové epidemie postihly každou generaci. „Piénsese en lo que significa, respecto a España, la aparición de las cuatro grandes pestes, cuyas pérdidas por algunos historiadores han sido calculadas en tan elevados porcentajes: sobre una cuarta parte de la población. Y con la peste forman cortejo, en esa España de la primera mitad del XVII, el hambre y la miseria. También el resto de los países europeos, y más todavía, eso sí, cuando las pérdidas de la Guerra de los Treinta Años castigan tan severamente extensas zonas, conocen espectáculos dolorosos en sus campos y ciudades.“ (José Antonio Maravall, *La cultura del Barroco*, Barcelona, Ariel, 2000, s.309, dále jen Maravall)

oblasti byly doslova vylidněny, města zanikla. Když roku 1621 vypršelo holandsko-španělské příměří trvající dvanáct let, stalo se bojištěm opět i území Nizozemí.

Po španělském vítězství u Nordlingenu (1634) nad švédskou armádou krále Gustava Adolfa se aktivněji zapojila i Francie s kardinálem Richelieu tím, že dne 19. května 1635 vyhlásila válku Španělsku i Svaté říši ve spojení s Nizozemím, Švédskem a Savojskem. Španělé sice podnikli ofenzívu na francouzské území, ale holandské oddíly napomohly k tomu, že se španělské vojsko muselo stáhnout po prohraných bitvách na všech frontách. K nezdaru zajisté přispěl i neklid ústící v povstání v Portugalsku a Katalánsku. Katalánští vzbouřenci, nespokojení s politikou vysokých daní hraběte vévody Olivarese, využili toho, že tímto územím procházela válečná hranice a přešli na stranu kardinála Richelieu. Konflikt končí svoláním francouzského krále Ludvíka XIII. hrabětem barcelonským. Smír nastal až o dvacet let později podepsáním pyrenejské mírové smlouvy s Filipem IV., díky níž přichází Španělsko o část svého aragonského území ve prospěch Francie.

Nespokojenost s politikou Filipa IV., portugalský nacionalismus a sebastianistický mesianismus byly příčinami toho, že se roku 1640 odtrhlo Portugalsko. Již roku 1628 propuklo v Portu povstání žen proti daním a následovala další lidová povstání. Šlechta pod vedením vévody z Bragançy odmítla požadavek španělské strany na portugalskou účast při potlačování povstání v Katalánsku a vévodovi z Bragançy byl nabídnut portugalský trůn. Španělské vojsko se pokusilo odtržení zabránit, avšak Portugalsko mělo výhodu v podpoře, kterou mu poskytly Anglie a Francie, a tak byl vévoda z Bragançy, João IV. Portugalský, zvolán portugalským králem. Nezávislost Portugalska uznalo Španělsko až po smrti Filipa IV. smlouvou uzavřenou v Lisabonu v roce 1668.

Po těchto neúspěších a po prohrané bitvě u Rocroi 19. května 1643 následovala porážka v poslední velké bitvě třicetileté války u Lensu roku 1647, kde byly španělské oddíly totálně rozdraceny. Císař podepsal vestfálský mír roku 1648, válka skončila, a tak byl umožněn

vznik zcela nové Evropy. Vítězné státy prosadily nové uspořádání nezávislých a suverénních zemí (Švédsko, Holandsko, Falc, Braniborsko, Bavorsko a Francie) oproti dříve habsburskými mocnostmi prosazované jednotné Křesťanské monarchii⁹. Protestantké země též neuznávaly autoritu papeže.

Výsledkem diplomatických jednání bylo, že Filip IV. nakonec uznal nezávislost nizozemských severních Spojených provincií, válka s Francií však pokračovala až do roku 1659, kdy byl podepsán 7. listopadu tzv. pyrenejský mír. Francie se spojila s Anglií a společnými silami donutily Španělsko ke kapitulaci. Španělská monarchie tak přišla o část svých severních území a dcera Filipa IV., infantka Marie Tereza, byla donucena se provdat za Ludvíka XIV. a zřici se práv na španělskou korunu, což později vyústilo v roce 1700 v prosazení bourbonské dynastie na španělském trůně. Tímto vítězstvím se Španělsko po sto letech bojů stalo druhořadou mocností, do popředí se dostala Francie a jejím rozpínavým tendencím musel španělský panovník pak neustále čelit. Španělské Nizozemí jí totiž stojí v cestě směrem k Rýnu.

Smrt Karla II. a jeho závěť ve prospěch francouzského pretendenta Filipa V. vyvolaly další mezinárodní konflikt – válku o španělské dědictví a také občanskou válku mezi stoupenci Filipa V. proti arcivévodovi Karlu Habsburskému. V důsledku války o dědictví španělské, ve které již bylo španělské území pouze předmětem boje mezi jeho někdejšími soupeři a svoji aktivní samostatnou roli postrádalo, ztratilo Španělsko Nizozemí a državy v Itálii, čímž se jeho evropské území zmenšilo, nicméně politicky ucelilo.

---

⁹K náladě ve španělské společnosti v období za Graciánova života v souvislosti se španělským politickým a hospodářským propadem se vyjadřuje Henar Pizarro Llorente: „No obstante, hacia 1640, la sociedad hispana aún se mostraba potente y optimista. Se confiaba en que las dificultades que se atravesaban serían transitorias. Con la firma de los Tratados de Westfalia en 1648, se configuraba un nuevo orden en Europa, en el que la Monarquía hispana perdía su anterior preeminencia. De la percepción de la crisis coyuntural, pronto se pasaba a la sensación de asistir a una decadencia generalizada, que se hacía presente en el ánimo, sobre todo castellano, en torno a 1650. La noción que los españoles de la época tenían respecto a la crisis irreversible en la que estaba sumida la Monarquía hispana provocaba un estado de inquietud e inestabilidad generado por el “contraste” existente respecto a la situación precedente, e incrementaba la sensación de “desengaño”“ (in Miguel Grande, Ricardo Pinilla, *Gracián: Barroco y modernidad*, Madrid, Universidad Pontificia Comillas, 2004, - studie Henar Pizarro Llorente, *La crisis de la Monarquía española en la vida de Gracián (1601 – 1658)*, s. 47-48, dále již jen Grande - Pinilla. Téma „desengaño“ pojednáme především z hlediska filosoficko – literárního ve třetí části této práce.

Chudoba, celkově pochmurný stav země a společenská a ekonomická polarizace mezi privilegovanou šlechtou a masou prostých obyvatel uvedla do příznivého postavení duchovenstvo. Jeho intelektuální a morální vliv však ve srovnání s předešlým stoletím značně poklesl. Vyšší duchovenstvo bylo tvořeno především syny šlechty, což mu zaručovalo pevné svazky s aristokracií. V sociální a ekonomické oblasti byla hlavně mezi duchovenstvem snaha o určité reformy především mezi chudým lidem na venkově, ovšem jejich uvedení do praxe znesnadňovalo masivní vylidňování země. Postupně vylidněná místa osidlovali cizinci, čímž se alespoň zmenšily problémy související s náboženským vyznáním, míra tolerance se opět zvýšila, dokonce se uvažovalo o návratu Židů do Španělska¹⁰.

2. Ideologické klima doby

2.1. Ideový svět barokního člověka

Přes projevy všeobecné krise se ve Španělsku v tomto období v jedné oblasti daří více než kdy jindy, kulturní rozkvět v literatuře a výtvarném umění je proměnil ve Zlatý věk. Je to doba zahrnující všechny protiklady. Na počátku píše Garcilaso de la Vega, na konci ji uzavírá Calderón. Realismus pikareskního románu, Góngorova poesie i lidové romancero, Quevedo a Cervantesův Don Quijote, Graciánův *Criticón*, španělský mysticismus a spousta divadelních her, to vše je důkazem, že Španělsko prožívalo vrcholné období svého literárního rozvoje. Například král Filip IV. všemožně podporoval španělské umělce, Diega Velázqueze učinil svým dvorním malířem, když mu bylo dvacet let. Daří se i divadlu. Roku 1633 dal vévoda –

---

¹⁰ Celkovou náladu, která panovala po vyhnání jinověrců zastává i Gracián: „Y si no, dezidme, aquel nuestro inmortal héroe el Rey Católico don Fernando ¿no purificó a España de moros y de judíos, siendo hoy el reino más católico que reconoce la Iglesia? El rey don Felipe el Dichoso, porque bueno, ¿no purgó otra vez a España del veneno de los moriscos en nuestros días? ¿No fueron éstos salutíferos unicornios? Bien es verdad que en otras provincias no se hallan assí frecuentes ni tan eficazes como en ésta; que si esso fuera, no hubiera ya ateísmos dnde yo sé, ni heregías donde yo callo, cismas, gentilismos, perfidias, sodomias y otros mil géneros de monstruosidades“ (čerpám vždy z tohoto vydání: Baltasar Gracián, *El Criticón*, Madrid, Ediciones Cátedra, 2000, s.322 – 323, dále již jen *El Criticón*)

hrabě Olivares postavit nový královský palác Buen Retiro s nádhernou divadelní scénou, jehož skvosty a pompézností byl nadšen i Gracián. Lope de Vega byl na vrcholu slávy, Góngora byl dvorským kaplanem, satirik Quevedo královským tajemníkem a i Calderón se těšil se svými hrami králově přízni.

Na počátku 16. století dochází k pronikavému duchovnímu rozvoji. Ten poznamenalo ve Španělsku učení Erasma Rotterdamského, jehož stoupenci byli především představitelé universitních kruhů a vzdělané vrstvy vůbec, císař učení zpočátku podporoval, neboť se v mnohém shodovalo s jeho náboženskými i politickými cíly.

Důležitým mezníkem se stalo i založení jezuitského řádu Ignácem z Loyoly. Řád byl papežem Pavlem III. uznán roku 1540 a okamžitě vysílá své misionáře do celého světa. Díky organizované vůli a nejpřísnější disciplíně v kombinaci s dalekosáhlou samostatností a individualismem všech svých členů mohl být řád rozptýlen skutečně po všech kontinentech a misijní činnost tak přinášela nesrovnatelné, vynikající výsledky. Jako představitelé jistého typu náboženského života byli jezuité především teologové, moralisté, pedagogové a asketi.

Jezuitská morálka se opírá o scholastickou teorii svobodné vůle.¹¹ Loyolovi žáci se systematicky a důsledně snažili všechny případy lidského selhání hodnotit podle toho, zda vůle, z níž vzešly byla dobrá či špatná, a indeterminismus tak nachází v jezuitské morální kazuistice své nejzažší praktické použití. Podle jezuitsko – katolického pojetí spočívá morálnost ve shodě lidské vůle s vůlí Boží. Člověk je plně pánem svých rozhodnutí, každým svým svobodně chtěným přestupkem se vědomě a úmyslně dopouští „viny“, za kterou podle Boží spravedlnosti platí „hříchem“.¹² O hříchu tedy můžeme mluvit v případě, má-li člověk úmysl narušit svým určitým vědomým jednáním mravní řád světa. Neboť stejně jako dobré

---

¹¹ I Gracián napsal svá díla s jasným morálním záměrem. Člověk je podle něj bytost zdokonalitelná intelektuálně i morálně, tato dokonalost by měla být největším lidským cílem. Graciánova „la virtud“ činí člověka lepším a vyrovnanějším, šťastným. Tato idea vychází původně z řecké a posléze scholastickou filosofií převzaté myšlenky ctnosti a dostaneme se k ní dále.

¹² Gracián také zastává názor, že člověk - hrdina je pánem svého osudu, na cestě životem mu má pomoci obezřetnost, neboť svět je složitý a plný špatností.

jednání není nic jiného než dobrovolné plnění mravního řádu, znamená i hřích dobrovolný odklon od tohoto řádu. Jako morální či nemorální lze nahlížet jen takové jednání, jemuž předcházelo svobodné volní rozhodnutí; samo jednání získává etický charakter teprve vědomým úmyslem. Pokud by tedy nebylo zavrženíhodné konání v souladu s vůlí a vědomím, nebylo by možné je kárat a odpovědnost za ně by byla silně snížena. Nikdo nezhrěší ničím, co se děje proti jeho vůli.¹³ Podle jezuitského pojetí musí být splněna ještě jedna podmínka, aby bylo možno nějaký čin vůbec z morálního hlediska hodnotit, a tou je, že volnímu aktu musí předcházet rozumové poznání o vztahu zamýšleného činu k mravnímu řádu. Vůle se pak teprve ve světle tohoto poznání může *svobodně* rozhodnout.

Katolická církev rozlišuje mezi lehčími přestupky, které jsou jen jakýmsi zaostáváním za Božími požadavky, a těžkými hříchy, které porušují světový řád a jsou přísně trestány. Smrtelný hřích totiž vylučuje člověka z království Božího. Pokud však vědomí hříšnosti a svobodná vůle chybějí, pak je i sebetěžší provinění odpustitelné. Tím, že v mnoha případech jezuité dokázali, že hříšníkovi chyběla vůle ke zlu, dovedli vyvozovat četné omluvy pro spáchané zločiny.

S tím souvisí i myšlenka spásy a Boží Milosti, jejímž prostřednictvím se člověk dostává ze všech nepřekonatelných strastí. Jezuité věří v tvůrčí účinnost lidských skutků, nikoli anonymních sociálních sil, ve spásu mravného konání a spásnou platnost zásluh z tohoto světa. Tato spása závisí na lidském konání, člověk si může Boží Milost naklonit svými skutky a ovlivnit Boží Vůli je v jeho svobodné moci.¹⁴ Rodí se totiž s přirozenou schopností dosáhnout vysvobození díky svým dobrým činům, s přirozenou dobrotou.

---

¹³ Morálně kazuistické spisy jezuitských teologů zdůrazňují úlohu zpovědníka, který má za úkol přezkoumat kajčnickuv úmysl velmi pečlivě, než vysloví svůj soud.

¹⁴ V tomto se jezuitské učení liší od protestanského, jež hlásá lidskou osudovou predestinaci zde na světě i na věčnosti, lidský osud je podle nich plně závislý na Boží Vůli a nedá se změnit.

Zasloužit si Boží Milost, díky níž se člověk povznese k Bohu, to je jedním z hlavních témat baroka.¹⁵

Politická, hospodářská a náboženská krise, ve které se Španělsko ocitlo na přelomu 16. a 17. století, s sebou přinesla velké změny v duchovní atmosféře. „No son razones de influencia o de carácter, sino de situación histórica, las que hicieron surgir la cultura barroca.“¹⁶ S tím, jak se zhroutila víra ve španělskou velikost a moc, zmizel i renesanční radostný optimismus.¹⁷ Vytratila se renesanční víra v člověka a v hodnotu jeho pozemského života a veškerá naděje se upnula k životu posmrtnému. Cílem barokního člověka je věčnost (u Graciána symbolisovaná Ostrovem nesmrtelnosti jako cílem pouti). „Son unos *hombres tristes*, como alguna vez los llamó Lucien Febvre, esos que empiezan a ser vistos sobre el suelo de Europa, en los últimos lustros del siglo XVI y que seguirán encontrándose hasta bien entrada la segunda mitad del siglo siguiente.“¹⁸ (kurzíva A.M.)

Po tridentském koncilu byla zřejmá snaha o znovunastolení aristotelovského universalismu namísto renesančního novoplatónského humanismu. *Anima Catholica* byla ve Španělsku živena činností katolických teologů, kteří silně cítili nebezpečí obrazoborectví reformace. Tato reformace učinila průlom do ochranné vrstvy posvátných dogmat, jelikož kolidovala s rodícím se rozumem. Protestantská reflexe a odmítnutí dogmatických obrazů, jako například komplexnost Svaté Trojice, proto způsobily konflikt s katolickou duší. S vývojem protestantismu byla autorita Církve otřesena a její staletá síla a pevnost se ztratila. Absence symbolických dogmat však s sebou nutně přinášela i duchovní chudobu, se kterou se Evropa vyrovnává různými způsoby dodnes.

---

¹⁵ Critilo učí Andrenia být člověkem, aby nezůstal *bestia* a byl povýšen, teologický aspekt však u Graciána ustupuje morálně – filosofickému.

¹⁶ Maravall, s. 47

¹⁷ „El Barroco no es una degeneración, sino un cambio violento de las formas del estilo renacentista.“ (Emilio Orrozco, *Manierismo y Barroco*, Madrid, Ediciones Cátedra, 1981, s. 24

¹⁸ Maravall, s. 309.

V Evropě se navíc zatím pomalu rozvíjel myšlenkový proud, vymezující zcela nově všechny ontologické a gnoseologické vztahy – racionalismus. Vznikala nová věda, nově vykládající staré „*natura docet*“. Roku 1543 vyslovil Koperník ve svém díle *De revolutionibus orbium celestium* názor, opírající se mimo jiné i o teze pythagorejské astrofyziky, že nehybným středem vesmíru je Slunce (Filolaův střední věčný oheň), nikoli Země, a okolo něho se vše otáčí. Tento názor představoval nesmírné ohrožení pro přežívající středověké předpoklady náboženství, filosofie a etiky, které se opíraly o geocentrický systém. Koperníkův spis zůstal v širších kruzích nepovšimnut, a tak se o nahrazení Aristotelovy autority v přírodních vědách později výrazněji zasadil až Galileo Galilei. Tím, že se rozhodně přihlásil k heliocentrickému názoru, vysloužil si bouřlivý nesouhlas jezuitských učenců, teologů i astronomů. Po předání Koperníkova díla k inkvizičnímu pátrání byly spisy zapsány na index zakázaných knih a jeho teorie byla prohlášena v boji za jednotnou stavbu filosoficko – teologického myšlení a víry za zavrženíhodnou. Kritické posouzení Galileova díla vedlo poté ke známému procesu, při kterém byl jeho autor nucen teorii odvolat.

Galileiho současník Johann Kepler (1571 – 1630) byl za svého života jezuitů spíše podporován, dokonce mu pomáhali některá díla vydat, avšak po jeho smrti již vystupovali proti jeho učením a pokoušeli se zabránit zveřejnění Keplerovy literární pozůstalosti. Přes silnou víru v církví staletí podporované autority lze označit chování jezuitů v těchto otázkách za značně otevřené a tolerantní, neboť ostatní katolické duchovenstvo, nejvíce snad dominikáni, byli mnohdy fanaticky nesnášenliví a pokoušeli se zastánce nových myšlenek pronásledovat, stejně tomu bylo i u protestantů, kteří proti Keplerovi vášnivě bojovali a neúčelně lpěli na překonaných názorech.¹⁹

K dobovým přímým mezi geocentrickým a heliocentrickým názorem se v Kritikonu přidal i Gracián, který měl jako jezuitský kněz samozřejmě přehled o nově se objevujících

---

¹⁹ K tomu blíže již zmiňovaný Fülöp-Miller

idejích. Pokládá celou novou pravdu za žert. Tato heliocentrická vize pro něho symbolizuje v barokním myšlení častý *topos* světa naruby, přistupuje k ní více než kriticky.

Nechme ho tedy krátce promluvit: „...respondían que todo al revés de como hoy le vemos, eso es, que el sol había de estar acá baxo, ocupando el centro del universo, y la tierra acullá arriba donde agora está el cielo, en ajustada distancia...Deste modo discurrían hombres blancos y aun aplaudidos de sabios; pero bien examinado, este modo de echarse a discurrir no tanto puede passar por opinión, quanto por capricho de entendimientos noveleros, amigos de trastornarlo todo y mudar las cosas cuadradas en redondas,...Pero a todos estos desconciertos, ¿qué había de hazer el sol inmovible y apoltronado en el centro del mundo, *contra toda su natural inclinación y obligación*, que a fuer de vigilante príncipe pide moverse sin parar, dando una y otra vuelta por toda su luzida monarquía? ¡Eh!, que no es tratable esso.“²⁰

Zdá se mi ale spíše, že Gracián, uznávaje ve svých universalistických úvahách hermetické zákony, navazuje na starou, a v té době více než živou, hermetickou tradici: „Pero lo más digno de notarse es que, assí como el sol es claro espejo de Dios y de sus divinos atributos, la luna lo es del hombre y de sus humanas imperfecciones: ya crece, ya mengua; ya nace, ya muere; ya está en su lleno, ya en su nada, nunca permaneciendo en su estado; no tiene luz de sí,..., puede más en la tierra que en el cielo: de modo que es mudable, defectuosa, manchada, inferior, pobre, triste, y todo se le origina de la vezindad con la tierra.“²¹

2.2. Barokní pohled v literatuře

Přechod mezi renesancí a barokem nebyl náhlý. V první třetině sedmnáctého století tvořil ještě Lope de Vega, ale zároveň i Luis de Góngora. José Antonio Maravall dělí barokní kulturní epochu ve Španělsku takto: „Los años del reinado de Felipe III. (1598 – 1621) comprenden el período de formación; los de Felipe IV. (1621 – 1665), el de plenitud; y los de

---

²⁰ *El Criticón*, s. 701 – 702, kurzíva A.M.

²¹ *El Criticón*, s. 82.

Carlos II., por lo menos en sus dos primeras décadas, la fase final de decadencia y degeneración,...²². Gracián píše v době, kdy se španělský zlatý věk již chýlí ke konci. Z jeho díla ovšem promlouvají autoři antičtí, středověcí i renesanční v jedné kontinuální literární tradici.

Baroko nedbalo příliš o to, vynalézat nové umělecké formy a výrazové prostředky, spíše je přejímalo ze středověké a renesanční tradice, naplňovalo je však svým duchem a svérázně je proměňovalo zvnitřku. Například v barokním románu nejde zpravidla o pravdivost a přirozenost, je to spíše dílo edukativního, moralistického a demonstrativního charakteru. Od renesančního přirozeného výrazu se barokní literatura odlišuje často manýristicky vybroušeným, bujným stylem. Manýrismus se projevuje i ve vyumělkovaném myšlenkovém obsahu některých barokních děl.

Velmi oblíbeným žánrem jsou knihy emblematické.²³ Podle Václava Černého je emblematická literatura v baroku „výrazem snahy uvést do chaosu fenoménů pořádek a obnovit ve vesmíru harmonii a řád,“ je zároveň i výrazem přesvědčení, že „taková vesmírná harmonie, *ordo universalis*, vskutku existuje.“²⁴ Tedy dle hesla *Unum est Omnia, Omnia sunt Unum*. Dále Václav Černý pokračuje: „Kořeny emblematismu jsou v nejhlubší podstatě filosofické, a ještě přesněji nábožensko – noetické: leží v nich jistota o sourodosti a jednotě vesmíru, jenž vznikl jediným, jednotným a týmž tvůrčím aktem Stvořitele a z téhož Rozumu.“²⁵ Pantheismus spojuje nejhlubší mystiky s hermetiky. „*Deus est principium et principium est finis. Deus est finis et finis est principium. Deus est omne quod est, ab eo procedunt omnia et iterum in eum revertuntur.*“²⁶ Tak praví staré hermetické zásady. Obecná touha barokního člověka vtisknout rozpadlému vesmíru opět harmonii, obnovit jistotu, že

---

²² Maravall, s. 24.

²³ Emblém svou názorností oslovuje vědomí přímo, a to i přes svou skrytost, je to v jungovském smyslu *mandala*.

²⁴ Václav Černý, *Až do předsíně nebes*, Praha, Mladá Fronta, 1996, s. 20.

²⁵ *Ibid.*, s. 20.

²⁶ D. Ž. Bor, *Obrazový atlas hermetismu*, Praha, Trigon, 1990, s. 31.

život má význam²⁷, se odráží i v potřebě hledání analogií a ko-respondencí. Časté je například zobrazení sfér makrokosmu a mikrokosmu v souvislosti s hudebním systémem na základě monochordu, jak můžeme vidět u Roberta Fludda (1574 – 1637)²⁸, v čemž je patrný zřejmý vliv některých myšlenek novopythágoreské školy. Emblematickou knihou, která obsahuje i zobrazením odpovídající celé notové záznamy v podobě fugy, je kniha Graciánova současníka německého lékaře Michaela Maiera *Prchající Atalanta (Atalanta fugiens, hoc est, Emblemata nova de secretis naturae chymica*, Oppenheim, 1617).²⁹

Barokní téma „desconcierto del Universo“, „rozladěnost světa“, odráží celkové klima doby. Vyjadřuje se k němu i Gracián: „–Así es –respondió Critilo-, que todo este universo se compone de contrarios y se concierto de *desconciertos*,...“³⁰ Lidský život je zde pojímán jako cesta, pouť tímto rozladěným světem. Jejím cílem je hledání štěstí. S tím souvisí i *topos* „mundo al revés“, o němž pojednáme později: „-Espera –dijo el Quirón-, que no está el mal en el cielo, sino en el suelo: que no sólo anda mundo al revés en orden al lugar, sino al tiempo. Ya los hombres han dado en hazer del día noche, y de la noche día: ahora se levanta aquél, cuando se había de acostar; ahora sale de casa la otra con la estrella de Venus y volverá cuando se ría della la aurora. Y es lo bueno que los que tan al revés viven, dizen ser la gente más ilustre y la más luzida. Mas no falta quien afirma que, andando de noche como fieras, vivirán de día como brutos.“³¹ A dále pokračuje: „Mas yo digo que donde hay hombres no hay que buscar otro achaque: uno solo basta a *desconcertar* mil mundos,...“³² Ukazuje člověka v agresivním zápasu se sebou samým; o tom více v kap. 4.1.

---

²⁷ Také Graciánův Andrenio je vržen do světa chaotického a nepřátelského, teprve společným úsilím Critila a Andrenia se z něho stane pevný řád, o který se člověk může opřít.

²⁸ Pythágoreský hudební model kosmického řádu u Fludda (*Utriusque Cosmi Maioris et Minoris Metaphysica, Physica atque Technica Historia*, Oppenheim, 1617) nacházíme v mnoha podobách. Srov. D.Ž. Bor, *Obrazový atlas hermetismu*, Praha, Trigon, 1990.

²⁹ České vydání této knihy v překladu Jakuba Hlaváčka a Ivo Purše je z roku 2006, vydalo nakl. Trigon v Praze (*Atalanta fugiens – Prchající Atalanta nebo-li Nové chymické emblémy vyjadřující tajemství přírody*).

³⁰ *El Criticón*, s. 91. Kurzíva A. M.

³¹ *El Criticón*, s. 145.

³² *El Criticón*, s. 146. Kurzíva A. M.

Pesimismo tíží celou Evropu, pramenící z válečného stavu a hospodářské krise, vyúsťuje v celkový životní pocit „*homo homini lupus*“. Jak říká Critilo: „Dichoso tú, que te criaste entre las fieras y ¡ay de mí! que entre los hombres, pues cada uno es un lobo para el otro, si ya no es peor el ser hombre.“³³ Estetika krutosti a násilí projevující se v barokních dílech vychází z pochmurné vize člověka a světa. Jedním z hlavních námětů té doby se proto stává smrt. Gracián jí věnuje celou předposlední kapitolu svého díla. Tato jedenáctá kapitola začíná slovy: „Muere el hombre cuando había de comenzar a vivir, cuando más persona, cuando ya sabio y prudente, lleno de noticias y experiencias, sazonado y hecho, colmado de perfecciones, cuando era de más utilidad y autoridad a su casa y a su patria: assí que nace bestia y muere muy persona. Pero no se ha de dezir que murió agora, sino que acabó de morir, cuando no es otro el vivir que un ir cada día muriendo.“³⁴ Život je tedy bytí k smrti, o tomto existenciálním pocitu více v kap. 4.1. Smrt je zde chápaná jako jakýsi vyslanec Boží, před nímž se neskryje nikdo, navštíví všechny bez rozdílu. O jistotě tělesné smrti a o rovnosti před tou, jež nazval „la Suegra de la Vida“³⁵, přemýšlí Critilo; do té míry, do jaké se týká člověka v jeho aspektu *persony* (více v kap. 3.1), je pro něho největším z neštěstí: „¡Oh ley por todas partes terrible la de la muerte!, única en no tener excepción, en no privilegiar a nadie, y debiera a los grandes hombres, a los eminentes sujetos, a los perfectos príncipes, a los consumados varones, con quienes muere la virtud, la prudencia, la valentía, el saber y tal vez toda una ciudad, un reino entero.“³⁶

Graciánův popis Smrti a jejího trůnu je příkladem tohoto barokního kultu Smrti, objevuje se zde i *locus comunis* křesťanského asketického moralismu všech dob – téma *vanitas vanitatum*: „Sentóse ya en aquel trono de cadáveres, en una silla de costillas mondas

---

³³ *El Criticón*, s. 99., dále Gracián pokračuje: „Créeme que no hay lobo, no hay león, no hay tigre, no hay basilisco que llegue al hombre: a todos excede en fiereza“ (s. 102).

³⁴ *El Criticón*, s.763.

³⁵ „Bástale –dijo el otro– ser peor que cuñada, peor que madrastra, pues suegra de la vida: ¿qué otro puede ser la Muerte?“ (*El Criticón*, s.770).

³⁶ *El Criticón*, s. 763

con braços de canillas secas y desarnadas, sitial de esqueletos, y por cogines calaveras, bajo un deslucido dosel de tres o cuatro mortajas, con goteras de lágrimas y randas al aire de suspiros, como triunfando de soberanías, de bellezas, de valentías, de riquezas, de discreciones y de todo cuanto vale y se estima.³⁷

Válka, utrpení a smrt pronásledují barokního člověka na každém kroku a prohlubují v něm pocit, že je lovcem i kořistí, odkázán jen sám na sebe. Barokní mentalita chápe lidskou bytost jako osamocené individuum, jež musí být mezi nepřáteli neustále ve střehu a musí se pečlivě se chránit před špatnostmi světa, jak nabádá i Critilo Andrenia: „Advierte, Andrenio, que ya estamos entre enemigos: ya es tiempo de abrir los ojos y ya es menester vivi alerta. Procura de ir con cautela en el ver, en el oír y mucho más en el hablar; oye a todos y de ninguno te fíes; tendrás a todos por amigos, pero guardarte has de todos como de enemigos.“³⁸ Tento způsob myšlení se projevuje v celé Evropě a nedůvěra, se kterou člověk pohlíží na svět a na sebe sama, se jako *topos* přirozeně objevuje v literatuře. Zálibu v násilné a krvavé tematice a všudypřítomný obraz *memento mori* nalézáme v dílech francouzských, italských i anglických. Navažme ještě jedním z mnoha citátů, kterými se Gracián kriticky vyjadřuje k lidské přirozenosti: „Sí –respondió con un gran suspiro Critilo-, que si los hombres no son fieras es porque son más fieros, que de su crueldad aprendieron muchas vezes ellas.“³⁹

Vyjádření zkušenosti a vědomí zla a bolesti je v barokním díle stejně zásadní jako „desconcierto del mundo“, „rozladěnost světa“. Jmenujeme-li ještě další *topoi* s oblibou v barokní literatuře využívané, jistě musíme zmínit postavu „poutníka“ procházejícího

---

³⁷ *El Criticón* s. 774

³⁸ *El Criticón*, s. 100.

³⁹ *El Criticón*, s. 100.

světem, s čímž souvisí „svět jako divadlo“⁴⁰, „život jako sen“⁴¹, topos „hory jako místa zasvěcení“, „svět jako labyrint“, „člověk – zvíře“, „desengaño“⁴² a „bláznovství světa“.

Tradiční topos „bláznovství světa“ nachází v barokní literatuře mnoho zpracování. Má četné společné rysy s „rozladěností světa“ a „světem naruby“. „Y a un mundo que no tiene pies ni cabeza, de merced se le da el descabeçado.“⁴³ „Un reflejo de esa *locura del mundo* se puede reconocer en el desconcierto que revelan muchos escritores acerca del tema de la felicidad. Esa desorientación en un tema fundamental para ordenar la vida, la observamos en Saavedra Fajardo, tanto como en Gracián y en aquellos moralistas que pueden estimarse más ajustadamente como testigos de su tiempo.“⁴⁴ „Todos los vicios dan treguas, el glotón se ahíta, el deshonesto se enfada, el bebedor duerme, el cruel se cansa, pero la vanidad del mundo nunca dice *basta*, siempre locura y más locura.“⁴⁵ Blíže k tomu v analytické části práce v kapitole 5.

3. Život Baltasara Graciána

Nyní bych pro úplnost doplnila několik důležitějších dat ze života Baltasara Graciána.

Baltasar Gracián y Morales se narodil 8.ledna 1601 v Belmonte de Calatayud, vesnici

---

⁴⁰ „La fiesta era una farsa con muchas tramoyas y apariencias, célebre espectáculo en medio de aquel gran *teatro de todo el mundo*.“ (*El Criticón*, s. 166, kurzíva A.M.).

⁴¹ „Tal vez la más característica sea la intensa y extensa reflexión de la época en torno al tópico de la *vida como sueño*, cuyo significado último nos advierte que el poder de la realidad transcendente vuelve casi una *ficción* la realidad inmanente de este mundo.“ (Grande – Pinilla, s. 72, první kurzíva A.M.) *Fingere* znamená tvořit, vytvářet. Objevuje se v souvislosti s Horatiovou poetikou. Významnou roli kontinuální fikce, bez níž by nebylo žádného uměleckého díla, má o pár století později v díle Fernanda Pessoa, který v básni *Autopsicografía* píše: O poeta é um fingidor. / Finge taõ completamente / Que chega a fingir que é dor / A dor que deveras sente.“ Odráží se zde ta samá skepse z nemožnosti pravdivého uchopení světa, pro Pessoa je takovéto umělecké dílo prostředkem sebepoznání.

⁴² Místo obvyklého „rozčarování“ bych navrhovala překlad „prozření“. Místo negativního aspektu *zklamání* bych volila pro duch doby přijatelnější odstín *probuzení*. Zdá se mi, že myšlenkovému směřování barokního člověka odpovídá spíše pozitivní pohyb vzhůru, extáze vyšší pravdy; ta sice implikuje i znechucený pohled dolů, ale její těžiště tkví ve vyšším poznání. O tom více v kapitole XY.

⁴³ *El Criticón*, s. 133

⁴⁴ Maravall, s. 314, Diego de Saavedra Fajardo (1584 – 1648), Graciánův současník, proslavil se jako diplomat a autor politologických spisů.

⁴⁵ *El Criticón*, s. 466

vzdálené několik kilometrů od města Calatayud. Zde strávil s rodiči časně dětství, brzy ale odešel na výchovu ke strýci Antoniu Graciánovi, kaplanovi v Toledu. Roku 1619 započal svá teologická studia a vstoupil do jezuitského noviciátu v aragonské Tarragoně. Zde strávil dva roky, po nichž se navrácí do Calatayud, aby studoval u otce Alberta umění a filosofii. Zakrátko však město opouští kvůli studiu teologie, na která se zapsal v Zaragoze. Po čtyřech letech teologii dokončil a byl vysvěcen na kněze. Mládí trávil pedagogickou činností na řadě tehdejších jezuitských kolejí. V Calatayud se ujímá svého prvního pedagogického místa jako profesor latinské gramatiky. Profesor Santos Alonso ve své předmluvě ke *Kritikonu* předpokládá, že proto právě v těchto letech mohly vzniknout první náčrty jeho *Agudeza y Arte de Ingenio*.⁴⁶ Zde setrval až do roku 1630, kdy odešel do Valencie dokončit svá jezuitská studia, odkud je záhy vyslán do Léridy, kde přijal místo profesora teologie morálky a také poradce rektora pro vnitřní záležitosti na jezuitské koleji.

V roce 1633 nastoupil na jako profesor filosofie na universitu v Gandíi, kde se také definitivně rozhodl rozšířit řady jezuitských kněží a složil 25. 7. 1635 řeholní slib. V Gandíi působil až do roku 1636, tehdy universitu opustil a stal se kazatelem a zpovědníkem na jezuitské koleji v Huesce. Roky zde strávené znamenaly nejen pro jeho budoucí spisovatelskou činnost v Graciánově životě velmi mnoho. Seznámil se tu s mladým sirotkem Vincenciem Juanem de Lasanosa y Baraiz, který obýval velkolepý palác s rozsáhlou knihovnou. Tento „renesanční muž“, jak se o něm vyjadřuje Correa Calderón,⁴⁷ se mu stal velkým přítelem a spojencem. V magickém prostředí Lastanosova paláce, kde se nacházela i botanická a zoologická zahrada, trávil Gracián mnoho času a kromě konverzací s přítelem se věnoval mimo jiné psaní. Roku 1637 spatřilo světlo světa Graciánovo první dílo – *El Héroe*.

---

⁴⁶ *El Criticón*, s. 12.

⁴⁷ E. Correa Calderón, *Baltasar Gracián, su vida y su obra*, Madrid, Editorial Gredos, 1970, s. 22, dále již jen Correa Calderón.

Vyšel ve dvou vydáních, jedno bylo věnováno Lastanosovi⁴⁸, druhé Filipu IV, a protože nebylo censurováno jezuitou v Římě, vyšlo signováno Lorenzem Graciánem, jeho předpokládaným bratrem. Kromě *El Comulgatorio*,⁴⁹ vydaného roku 1655, vyšla všechna díla pod pseudonymem, tak se mohl vyhnout nucené jezuitské cenzuře. Gracián se však ani tak neubráníl problémům, neboť vydání porušovalo stanovy řádu, ovšem konflikt se započal zejména z politického důvodu kvůli Graciánovým názorům a kvůli jeho chování (ze své funkce stranil zhřešivšímu spolubratru a postaral se poté i o jeho dítě, počaté v hříchu, což vyvolalo vlnu odporu u jeho nadřízených), jezuité ho jinak spíše podporovali.⁵⁰

Traktát *El Político Don Fernando el Católico* publikoval v Zaragoze roku 1640 opět pod pseudonymem Lorenzo Gracián a věnoval jej příteli, kterým byl italský vévoda Francesco María Carafa Castrioto Gonzaga de Nochera, místokrál aragonský a navarrský. Seznámil se s ním po odchodu z Huescy do Zaragozy, Gracián byl jeho zpovědníkem. Po vypuknutí povstání v Katalánsku byl vévoda uvězněn v pevnosti Pinto, kde i umírá, kvůli rozdílným názorům na řešení této krize, v níž hrál roli jako prostředník mezi králem a katalánskou stranou. Gracián intervenoval u Olivarese ve věci jeho propuštění, ale již k němu nedošlo. Při pobytu u madridského dvora navázal Gracián kontakty s mnoha vlivnými a známými lidmi, mimo jiné s básníkem Antoniem Hurtadem de Mendozou, jehož nazval „el discreto de Palacio“.⁵¹ Mendoza je Graciánem velmi vychvalován a objeví se i v *Kritikonu*. Zde také vychází roku 1642 *Arte de Ingenio*, v rozšířeném a přepracovaném vydání pozdější *Agudeza y Arte de ingenio*. Gracián byl nejprve z pobytu u dvora nadšen a také zde sklídl velký úspěch svými kázáními, později je ale jako dobrý pozorovatel silně

---

⁴⁸ „Quizá sin el arranque de su amigo Lastanosa, que le sustrae el original para publicarlo, tardase varios años todavía en decidirse a que sus obras saliesen a la luz.“ (Correa Calderón, s. 39)

⁴⁹ Toto dílo bylo pro Graciána jakýmsi odlehčením v dusných vztazích s příslušníky řádu, kritizováno na něm nemohlo být nic, proto vyšlo pod jeho pravým jménem.

⁵⁰ Vztah Tovaryšstva Ježíšova ke Graciánovy komentuje Henar Pizarro Llorente v již zmiňované studii: „No obstante, las relaciones de Gracián con sus superiores y correligionarios fueron de apoyo y entendimiento en momentos importantes de su vida.“ (Grande – Pinilla, s. 62).

⁵¹ Correa Calderón, s. 45.

rozčarován.⁵² Znechucení nad dvorskými praktikami je ostatně silně cítit na mnoha místech v *Kritikonu*.

Roku 1644 se vrátil do Valencie, tam kázal a věnoval se sepisování díla *El Discreto*, při čemž mu sloužily za inspiraci jeho zkušenosti získané v Madridu. Opět si ponechal pseudonym Lorenzo Gracián. Koncem roku 1646 přesídlil znovu nakrátko do Léridy jako vojenský kaplan, ale již roku 1647 se vrátil do Huescy, kde vyšlo *Oráculo Manual y Arte de Prudencia* a o rok později iž zmiňované rozšířené *Agudeza y Arte de Ingenio*.⁵³ Problémy týkající se jeho díla a názorů se objevily zhruba koncem čtyřicátých let. Cílem jeho nepřátel bylo zbrzdit jeho tvůrčí elán při zpracovávání profánní tematiky.

Roku 1651 vychází v Zaragoze první část *Kritikonu* pod pseudonymem García de Marlonés. Gracián tam zastával místo zpovědníka, kazatele a profesora na jezuitské koleji. O dva roky později vyšla v Huesce druhá část *Kritikonu*, tentokrát věnovaná Juanovi de Austria a pod pseudonymem Lorenzo Gracián. Padesátá léta trávil Gracián v Zaragoze, pomlouvačné a konfliktní nálady se vcelku uklidnily, nakrátko byl přemístěn do ústraní na nově vznikající kolej do Graus, kde podmínky k životu byly více než nehostinné. Zatím mohl v klidu pracovat na třetí části *Kritikonu*. Ta byla vydána v Madridu roku 1657. Gracián se zde vrátil k již známému pseudonymu Lorenzo Gracián. Zdá se, že to byl jeden z důvodů, proč se za velmi krátkou dobu po vydání díla znovu objevily problémy, tentokrát vážnější, kvůli necenzurovanému dílu. Nový aragonský jezuitský provinciál, otec Piquer, ho dal pečlivě střežit a ve svých dopisech píše, že pokud by nebyla zjednána náprava, znamenalo by to

---

⁵² V dopise věnovaném Lastanosovi píše hned z první cesty mimo jiné: „Me volvería con mucho gusto al estudio de Vm.; todo es embeleco, mentiras, gente soberbia y vana, que les parece no hay hombres ni mundo sin ellos. ...“ (Correa Calderón, s. 47)

⁵³ *Oráculo* je z Graciánových děl nejpřekládanější, jeho *Agudeza* pak nebyla naopak přeložena až do poloviny dvacátého století vůbec.

zpřísnění podmínek jeho držení. Byl dokonce podroben klausuře o chlebu a vodě a zbaven inkoustu, papíru i pera.⁵⁴

Pobouřená reakce jezuitů pramenila z toho, že Gracián vlastně porušil slib maximální kázně a poslušnosti vůči svým nadřízeným. Rebelie byla brána vážněji také pro světskou povahu jeho díla, neboť bylo více než nevhodné, aby se člen Tovaryšstva věnoval sepisování a vydávání profánních děl. Jezuitský řád se v té době nacházel v krizi, z Říma docházela nová nařízení, jak měli provinciálové této krizi čelit a jedním z nařízeních byl důraz na absolutní kázeň mezi členy řádu. V této době maximálních tensí vyšla třetí část Graciánova díla, a tak Gracián vlastně posloužil jako názorný příklad při potírání neposlušnosti řádových bratří. Smutek a opuštěnost ho přivedly k tomu, že podal žádost o opuštění řádu. Vyřízení této žádosti se však už nedočkal. S podlomeným zdravím byl poslán jako korektor a duchovní rádce mladých studentů na kolej do Tarazony. Zdá se, že poslední měsíce svého života došel určitého odpuštění ze strany svých nadřízených, neboť nově přidělená funkce byla z pohledu důvěryhodnosti docela významná. V poklidné Tarazoně Baltasar Gracián šestého prosince roku 1658 zemřel.

II. El Criticón – pohled literární

1. Forma a obsah

Věnujme se teď konkrétně Graciánovu Kritikonu. Je to bezesporu jedno z vrcholných děl evropského literárního baroka a evropské literární tradice vůbec. V podobě alegorického románu sceluje ontologické, morální, politologické a gnoseologické myšlenky Graciánova

---

⁵⁴ „Triste es la historia de las delaciones sufridas por parte de sus “padrastrós“ de Zaragoza y de Valencia, y del duro, cual germánico, prepósito general de Roma, Goswin Nickel.“ (Grande – Pinilla, s. 38).

dosavadního díla. „Toda esa tremenda sátira social, en que las gentes y las costumbres venales aparecen fustigadas con mayor dureza que en las antiguas *Danzas de la Muerte*; toda esa simbología fantástica, que recuerda los Autos Sacramentales, serán tan sólo la carne mortal del esqueleto de su ideología cristiana, con la que Gracián alecciona a los hombres.“⁵⁵

Všechny tři části byly vydány postupně, jak už jsme napsali, v letech 1651, 1653 a 1657. Dílo je formálně koncipováno jako cesta celým lidským životem - „y ellos passaron adelante en el peregrino viaje de su vida“,⁵⁶ - a je rozděleno na jednotlivé úseky, odpovídající biologickým individuálním vývojovým fázím, alegoricky převedeným na části světského roku: „jaro dětství a léto mládí, podzim dospělosti a zima stáří“. Tato vize lidského života jako pouti, v barokní literatuře oblíbený topos, odkazuje na pohyb, na dynamické působení, ovšem ne ve smyslu fyzikálním, nýbrž morálním a filosofickým.

Graciánovi hrdinové, Critilo a Andrenio⁵⁷, procházejí všemi obdobími své existence jako iniciačním rituálem na cestě k nesmrtelnosti. V první části se vyskytují motivy, *charakteristické* pro dětství a mládí, jako je bezuzdnost, klam, iluze a nevědomost, postupně se díky různým zkouškám a nebezpečnostem ale atmosféra proměňuje a poutníky zachvacuje hořkost, rozčarování a pesimismus z celkové vize světa, jak je vidět již ve druhé části. Toto „probuzení“ do světa pravdy, vědění, filosofie, komentuje Aurora Egido ve vztahu k přežívajícím humanistickým idejím, zde patrným: „En esta Segunda Parte, la prosa de Gracián destila amargos desengaños y una visión escéptica sobre ciertos modos de saber que frenan y ponen coto a la vieja ilusión humanística. Pero todo ello y la evidencia de la ignorancia del vulgo no empañan un canto al saber y a los libros de clara raíz humanística.“⁵⁸ Jak je vidět, Graciánův pohled implikuje některé původní renesanční ideje, včetně vize *hombre - héroe*, ovšem celkové vyznění jeho světového názoru je blíže povaze barokního myšlení.

---

⁵⁵ Correa Calderón, s. 110.

⁵⁶ *El Criticón*, s. 150.

⁵⁷ K typologii Graciánových postav se dostaneme později v kapitole II. 4.

⁵⁸ Aurora Egido, *Humanidades y dignidad del hombre en Baltasar Gracián*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca, 2001, s. 114, dále již jen Aurora Egido, *I*.

Naši hrdinové se nakonec setkají po strastiplné cestě i s vytouženou Virtelií, alegorií Ctnosti. Ve třetí části je díky stáří již zcela odkryt veškerý klam tohoto světa a objevuje se pravda. Tato pravda je opět pravdou ryze barokní, tedy náboženská, morální, estetická a politická. Vědění zprostředkovává Rozšifrovatel (el Descifrador) a „Zřec“ (el Veedor de todo). Cesta Andrenia a Critila pak vede zaslouženě na ostrov Nesmrtelnosti, který je jediným skutečným cílem jejich pouti.

2. Charakteristika díla, motivy, topoi

Zůstaneme-li u krise humanistického myšlení, pak ryze barokním se jeví *topos* tzv. konečnosti života.⁵⁹ V Kritkonu již neplatí horatiovské „*Carpe diem!*“⁶⁰ po způsobu renesančním, nýbrž zde vládne barokní všeobjímající *vanitas*. V první crisis třetí části, která nese název *Honores y horrores de Vejecia*, popisuje Gracián palác stáří jako symbol lidské destrukce. „Tal es el Tiempo, con propiedad tirano, pues que de todo tira; aja y deshoja la mayor belleza, marchita el rosicler de las mexillas, los claveles de los labios, los jazmines de la frente,...derriba la gentileza, da con todo en tierra.“⁶¹ Hnilobné zanikání těla nemůže bránit tomu, aby lidská duše došla nesmrtelnosti. Tu si člověk zaslouží svými činy a odvahou. „- ¡Desengañaos que aquí no entran sino los varones eminentes, cuyos hechos se apoyan en la virtud, porque en el vicio no cabe cosa grande ni digna de eterno aplauso!“⁶² a o něco dříve Gracián píše: „Procura tú ser famoso obrando hazañosamente, trabaja por ser insigne, ya en las armas, ya en las letras, en el gobierno; y lo que es sobre todo, sé eminente en la virtud, sé

---

⁵⁹ „Nil habet quod speret, quem senectus ducit ad mortem.“ (L.A. Seneca, *Epistulae ad Lucilium*, Leipzig, B.G. Teubner, 1914, s. 99 – list 30, dále už jen Seneca, *Epistulae*).

⁶⁰ V jistém smyslu to platí stále. Gracián toto heslo uznává, neboť úkolem člověka na tomto světě je stát se *personou*, k čemuž musí využít každý moment svého života. Spíše jakoby na důrazu získal Horátiův dovětek „quam minimum credula postero.“

⁶¹ *El Criticón*, s. 557.

⁶² *El Criticón*, s. 811.

heroico y serás eterno, vive a la fama y serás inmortal....Y entiende esta verdad, que los insignes hombres nunca mueren.“⁶³O tom více v kap. 4.2.

Graciánovo výmluvné mlčení o vztahu křesťanské spasitelnosti člověka a nesmrtelnosti jeho duše, nebo o tom, co čeká člověka po smrti na onom světě, však potvrzuje spíš jeho blízkost Erasmovu myšlení a vzdálenost dobovým teologickým disputacím. V Kritikonu je patrná inspirace renesanční myšlenkou, že nesmrtelnost je jakousi božskou vlastností, o kterou má člověk jako *imago Dei* usilovat. Aurora Egido, která věnovala humanistickému odkazu v díle Baltasara Graciána celou studii, konstatuje k tomuto prolínání idejí, že: „Al igual que los humanistas, Gracián practicó el eclecticismo y la variedad de ideas, y sobre todo, y sin necesidad de oponerse a la religión, creyó en un pensamiento y una literatura seculares, capaces de coexistir con la teología o la religión, pero formando cuerpo independiente.“⁶⁴ Podle ní Gracián dědí „numerosos esquemas humanísticos, desde su concepto de microcosmía, diversidad y dignidad del hombre, a su culto por la antigüedad, pasando por todas las disciplinas literarias y artísticas que conformaron su trayectoria educativa, pero sobre todo, la idea de que el hombre vive en la historia y está marcado por la circunstancia especial que lo rodea.“⁶⁵

S tím souvisí i motiv Času. Román se totiž odehrává v jakémsi věčně platném bezčasi. Nepočítá se zde s minulostí ani s budoucností. Vše odměřuje jedině cesta Critila a Andrenia, jejichž různý věk se postupně jakoby srovná. Mezi postavami vstupujícími na scénu se mísí osoby tehdejšího i minulého reálného světa, mytologická stvoření a hlavně množství alegorických postav. Můžeme říci, že zde fungují většinou jako psychopompové. Vždy v sobě nesou symbol určité morální platnosti, čímž se jejich smysl naplňuje a vyčerpává. Místo jakýchkoli individualizačních rysů zosobňují předem přesně vymezené filosofické téma, záměr jejich účinkování v tomto *theatrum mundi* je vzhledem k povaze díla pedagogicko –

---

⁶³ *El Criticón*, s. 794.

⁶⁴ Aurora Egido, *I.*, s.137.

⁶⁵ Aurora Egido, *I.*, s. 17.

edukativní. Také jejich jména (Falsirena, Critilo, Felisinda, Sofisbella, Virtelia,...) je symbolicky reprezentují.

Postavy obývající Graciánův svět jsou tedy redukovány na jakési obrazné symbolické prvky, archetypy s didaktickým smyslem. Jako všechny archetypy mají i tyto pozitivní i negativní aspekt. Mohli bychom je třeba nazvat „Lucifery - Světloňši“, neboť světlem preexistujícího smyslu ozařují chaotické temnoty světa a všechny morálním konfliktům ve zmatené křesťanské duši přinášejí řešení. Výstižně o nich hovoří Jung, připomeňme jeho archetyp „moudrého starce“, mistra, který je přímo odvozen z postavy šamana v primitivní společnosti.⁶⁶ Jsou to vlastně personifikace „démona moudrosti“.

Též krajina, kterou hrdinové procházejí, nemá téměř žádné styčné body s realitou, pokud se dokonce nejedná o krajinu fantaskní, jejíž smysl se vyčerpává téměř zcela v roli symboly naplněné kulisy iniciační pouti obou hrdinů. Critilo a Andrenio navštíví sice Francii, Německo i Itálii, nemluvě o Španělsku, avšak kromě autorových komentářů, vztahujících se k politickým a jiným problémům té doby, tato místa slouží v románu spíš jako více či méně konkretizované prostředí pro Graciánovy morálně – filosofické etudy. Plní tu tedy významnou funkci pro propojení jednotlivých dějových sekvencí. Jsou součástí umně vykonstruovaného obecného systému, v němž hlavní roli hrají alegorie a symboly a který, jak už jsme zmínili, má mezi jinými pedagogický cíl. Všechna svá díla psal Gracián se zřejmým morálním záměrem.

Kromě obrazu a symbolu je jedním z dalších silných Graciánových didaktických pomocníků rozhovor. Každý dialog mezi učitelem a žákem, Critilem a Andreniem, mezi hlavními protagonisty a jejich průvodci či alegorickými postavami, slouží za základ v procesu učení. Skutečná moudrost se dle Graciána získá kontemplací a posouzením čteného a viděného, v čemž dialog s učitelem napomáhá.⁶⁷ Co se týče Graciánova pedagogického

---

⁶⁶ Cf. Carl Gustav Jung, *Archetypy a nevědomí*, výbor z díla, sv. II., Brno, Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997

⁶⁷ Jako brány poznání slouží člověku smysly.

modelu, ten vychází z jezuitských zásad, ovšem odklání se od nich v pojetí morálky, které u něho postrádá teologický rozměr. Pedagogickým problémům a vztahu učitel – žák se věnuje i Erasmus ve svém díle *Istitutio principis christiani*, kde zdůrazňuje nebezpečí, které pro nevědomého znamená volba špatného učitele. Všichni lidé inklinují ke zlu a ať je člověk od přírody sebelepší, může ho zkazit špatná výchova.⁶⁸

Můžeme tedy říci, že podle Graciána existují na světě čtyři činnosti, díky nimž může člověk dojít moudrosti: žít, cestovat (jak nám dokazuje Critilo s Andreniem), rozmlouvat (již zmiňovaný důraz na dialog) a číst (tomu se budeme věnovat dále v kap. 3.1).

Idea harmonie a řádu triumfujících v přírodě se vyvíjí ze scholastické ideje všepronikající světové duše, tj. *Anima mundi*, souvisí s myšlenkou, že Bůh, *supremo Artífice*, stvořil tento svět dokonalý a není možné ho již vylepšit. „Quien oye dezir mundo concibe un compuesto de todo lo criado muy concertado y perfecto,...“⁶⁹ Stejně tak člověk jako *imago Dei* je dokonalým odrazem makrokosmu. *Anima mundi* právě představuje přírodní sílu, jež je zodpovědná za veškeré životní procesy. Příroda je řízena Božským zákonem, je to služebnice Boží. Skrze ni se Bůh vyjevuje: „un Criador de todo, tan manifiesto en sus criaturas y tan escondido en sí,...“⁷⁰ Gracián vychází z pythagorejské ideje světa jako naladěné liry: „Lira acordada, le apodó Pitágoras, que con la melodía de su gran concierto nos deleita y nos suspende.“⁷¹ O vztahu k pojmu „Boha“ v Graciánově koncepci *Universa* více v kapitole 4.

Často Gracián rozebírá a chválí krásu a rozličnost přirozeného původního světa v kontrastu k nynějšímu zkaženému světu lidí. V šesté *crisis* první části například komentuje význam slov „mundo = lindo y limpio“ a „inmundo = sucio, asqueroso“: „Hasta el nombre

---

⁶⁸ „Sólo se pueden esperar grandes males de un príncipe al que, nacido como sea, le meten en la cabeza opiniones tontísimas desde la cuna y crece entre bobas mujercillas, porque los linajes que dan el reino, no dan también la sabiduría.“ Domingo Ynduráin, *Humanismo y Renacimiento en España*, Madrid, Ediciones Cátedra, 1994

⁶⁹ *El Criticón*, s. 127.

⁷⁰ *El Criticón*, s. 94.

⁷¹ *El Criticón*, s. 95.

miente, calçóselo al revés: llámese inmundo y de todas maneras disparatado.“⁷² Barokní fascinace universální harmonií se odráží v celé třetí *crisis* první části, nazvané „La hermosa Naturaleza“. Svět je zde přirovnáván k mechanickému divadlu (viz s. 168) nebo velkému stroji: „De suerte que sola una omnipotencia divina, una eterna providencia, una inmensa bondad pudieran haber dispuesto una tan gran máquina, nunca bastante admirada, contemplada y aplaudida.“⁷³

Významnou součástí světa barokního člověka, afektovaného pesimismem a melancholií, jsou také věci více než podivné, hrůzné příšery z bestiářů, mytologické postavy, zrůdy ze světa zvířat i lidí. V *Kritikonu* jich najdeme spoustu. Celá devátá *crisi* druhé části nese název „Anfiteatro de monstruosidades“. Poutníkům slouží často jako průvodci a zprostředkovatelé určité pravdy. Záliba v pokřivenosti a karikatuře skutečnosti, tolik typická pro celkový obraz doby, má v Graciánově díle zvláštní rysy. Graciánova deformace skutečnosti není útekem od dokonalosti, spíše je vyvolán jakýsi střet s ní. Je konkrétním kritickým poukázáním na veškeré zlo a ošklivost tohoto světa.

3. Alegorie a fikce

Podívejme se nyní na *El Criticón* alegorický. Mezi barokní alegorickou literaturou zaujímá *Kritikon* jistě význačné postavení. Alegorie jako tradiční literární prostředek tu slouží k obraznějším vystižení literárního obsahu, dodává mu bohatší smysl. Ten je především pedagogicko – morálně – filosofický. Alegorie je parafrází vědomého obsahu. Oproti symbolu, který je určitým výrazem pro obsah jen tušený, nevědomý, alegorie nikdy nepřekročí rámeček vědomého chápání. Ve vztahu mezi odkrytým a skrytým tak nalzáme mnoho dříve nepostihnutelných souvislostí. Ostatně obecně Graciánův jazyk a jemu vlastní

---

⁷² *El Criticón*, s. 145.

⁷³ *El Criticón*, s. 93.

konceptistický styl rozšiřují a obohacují významová pole výrazů. S touto sémantickou šíří pracuje Gracián velmi obratně. Ke Graciánově stylu a pozoruhodnosti jím užitých jazykových prostředků se vyjadřuje Correa Caldeón v již citované práci.⁷⁴

Významová složitost je násobená často eliptickou strukturou textu a jinými formálními manýrismy.⁷⁵ Častá jsou například pangramatická skládání, zvukomalebné sekvence podobně znějících slov atd. S tím souvisí i užití etymologie jako legitimního gnoseologického prostředku pro vysvětlení světa. V zájmu jak formálním tak obsahovém jsou některé Graciánovy výklady úmyslně etymologicky zkreslené. Uvedme jen jeden příklad z deváté crisis (*Moral anatomía del Hombre*), kde si autor hraje s etymologií slova „ruka“: „-¿Por qué se llaman assí (las manos, A. M.)? –preguntó Andrenio-, que según tú me has enseñado vienen del verbo latino *maneo*, que significa quietud, siendo tan al contrario, que ellas nunca han de parar.“⁷⁶ A následuje Graciánova čistě smyšlená etymologie, v níž hraje roli sloveso manar: „porque dellas ha de manar todo el bien; ellas manan del corazón como ramas cargadas de frutos de famosos hechos,...“⁷⁷

Javier García Gibert to ve své studii *El ficcionalismo barroco en Baltasar Gracián* nazývá „*ficcionalismo etimológico*“: „Desde aquel marco Gracián defiende que lenguaje y mundo todavía están unidos teóricamente, aunque en la práctica sea el artificio (y, en último, término, la ficción) quien debe preservar y descubrir aquella “hermosa“ conveniencia.... En este tipo de frustración etimológica – que prolifera en *El Criticón* , y que se extiende a los innumerables juegos paronomásicos de la obra – Gracián denuncia y lamenta la ruptura consumada entre el lenguaje y el mundo, pero también intenta suturarla, consignando que en

---

⁷⁴ Cf. Correa Calderón, s. 187ss.

⁷⁵ Ernst Robert Curtius formuluje teorii o původnosti španělského baroka ve vztahu k literatuře latinského středověku právě v souvislosti s vyumělkovaností metafor španělské literatury 17. století. Podle Curtia „zžitkovává španělský manýrismus manýrismus středolatinický“. Cf. Ernst Robert Curtius, *Evropská literatura a latinský středověk*, Praha, Triáda, 1998, s. 303ss.

⁷⁶ *El Criticón*, s. 199.

⁷⁷ Ibid.

los nombres todavía pueden enmascararse ciertas supuestas verdades morales que deben ser desveladas por el hombre atento.⁷⁸

Nakonec ještě pár slov o alegorii jako součásti jezuitské pedagogické tradice v díle Baltasara Graciána, jak se o ní vyjadřuje Aurora Egido: „La misma alegoría, que será el vehículo expresivo a través del cual se organiza toda la obra, tenía una clara tradición escolar jesuítica que no debe ser desestimada, aunque tampoco haya que olvidar otros géneros como el de los autos sacramentales, particularmente los de Calderón, alumno que fue de la Compañía de Jesús y al que el jesuita aragonés hace un homenaje explícito en la Primera Parte de *El Criticón*.“⁷⁹

4. Critilo a Andrenio, k typologii Graciánových hrdinů

Přejděme teď ke konkrétní typologii Graciánových hrdinů a věnujme pozornost Andreniovi⁸⁰ a Critilovi⁸¹. Andrenio tu zastupuje mládí, životní nespoutanost, pudovost, která implikuje nerozum, rovněž synovství a vlastně pedagogický materiál; podle Platónova tradičního dělení tedy žádostivou a volní část duše. Critilo naopak zralou mužnost, otcovství, vychovatele a korigující rozumovou část duševního života. Je zřejmé, že se primárně nejedná, ani nemá jednat o dva nezávislé subjekty románového typu (jako např. v soudobém pikareskním románu), mnohem spíše o dvě mohutnosti duše či morální archetypy. Je-li Andrenio (člověk, muž, Graciánovým názvoslovím *hombre*, ale v mnohém ještě spíše *bestia*) znovu a znovu vtahován podvodným světem do jeho nesčetných léček, je Critilo pozorným

---

⁷⁸ In Grande – Pinilla, s. 96.

⁷⁹ Aurora Egido, *I.*, s. 83.

⁸⁰ Andrenio, z řeckého anér, andros=muž; andreios=mužný, statečný, odvážný.

⁸¹ Critilo, z řeckého kořene krin-ein (latinsky cern-ere), od toho slovesné adjektivum kritos, které je východiskem dalších odvozenin. Krinein=soudit, posuzovat, rozlišovat, rozhodovat. Pozoruhodné je, že i výraz *krisi(s)*, který Gracián používá k rozčlenění svého díla, je téhož základu a znamená původně spor, při rozhodnutí, rozsouzení. Zdá se, že jej zvolil, aby podtrhl dynamiku životní pouti obou hrdinů.

posuzovatelem a vychovatelem stoického typu (tedy opět Graciánovým jazykem *persona*). K tomuto tématu více v kap. 3.1.

Je rovněž pozoruhodné, že se k této dvojici otec-syn v průběhu celého díla přidružují alegorické postavy, či spíše principy, které mají výchovnou, pedagogickou funkci ve vztahu k Andreniovi-synovi, na druhou stranu Critilovi-otci jsou víceméně rovnocennými partnery, takže mu sice často také otevírají oči, ale jejich působení jako by bylo očekáváno a předem oceňováno. Tam, kde se Andrenio diví, nesouhlasí či prostě jen neposlechne, Critilo přizvukuje a v podstatě příliš nezasne. Snad nejvýmluvnější pasáž, která ilustruje rozdíl v náhledu obou hrdinů, se nachází na konci 10. krise třetí knihy, v níž je Andreniovi a Critilovi zprostředkován pohled na zbývající délku jejich životů: „Miráronse ya a sí mismos y vieron lo poco que les faltaba por devanar, que fue materia de *harto desengaño* para Critilo, si para Andrenio de *melancolía*.“⁸² Tam, kde jde u Critila o „prozření“ bez dalšího, jedná se u Andrenia o sklíčenost, tzn. že Critilo se bez odporu odpoutává od věcí tohoto světa (*desengaño*), zatímco Andrenio je jejich emočním zajatcem. Z tohoto hlediska tedy zastupuje Critilo nazírání a Andrenio citovou účast. K tomu ještě: „Fuele forçoso a Andrenio retirarse a toda fuga, tan *arrepentido* como *desengañado*.“⁸³ Vidíme tedy, že se Andrenio nikdy zcela nevybaví z očarování světem, zatímco Critilo představuje poměrně čistý intelektuální typ; dá se říci, že jeho ústy často promlouvá sám autor.

Andrenio, Critilo a jejich průvodce světem tak tvoří dynamickou trojici syn-otec- (profesionální) vychovatel, což vytváří nesčetné příležitosti pro uplatnění pedagogických alegorií.⁸⁴

---

⁸² *El Criticón*, s. 762, kurzíva A. M.

⁸³ *El Criticón*, s. 399, kurzíva A. M.

⁸⁴ Lze též spekulovat o možné prefiguraci této trojice v teologickém plánu Otec-Syn-Duch Svatý.

III. Pojem člověka

1. Graciánova obecná koncepce a idea člověka

1.1. Životní cesta za poznáním

Humanistický ideál dosažení lidské důstojnosti v životě díky moudrosti implikuje zřejmý paradox, který Gracián v *Kritikonu* častokrát komentuje. Jde o to, že člověk se rodí na život nepřipraven (*el Engaño en la cuna*) a umírá ve chvíli, kdy by mohl teprve začít důstojně žít, kdy je připraven (*el Desengaño a la salida*). To staví smrt do pozice největšího z lidských neštěstí. Příkladný citát hledejme v předposlední *crisis* třetí části: „Muere el hombre cuando había de comenzar a vivir cuando más persona, cuando ya sabio y prudente, lleno de noticias y experiencias, sazonado y hecho, colmado de perfecciones, cuando era de más utilidad y autoridad a su casa y a su patria: assí que nace bestia y muere muy persona.“⁸⁵

V první části *Kritikonu* je kladen důraz na poznávání okolního světa, sebe sama a ostatních lidí. Je to období, kdy se utváří osobnost člověka. Je aktem svobodné vůle každého jedince, stane-li se dobrým či špatným. S tím souvisí idea Osudu či Fortuny, Gracián v podstatě zastává názor, že lidské neštěstí pochází od něj samého a jeho esenciální nemocnosti; o tom v kap. 4.1..

Poté co bylo vrženo světlo na morální anatomii člověka, dochází ve druhé části románu člověk k poznání tří základních lidských ctností: *la virtud, el saber, la amistad*.⁸⁶ Předně se ovšem musí jedinec pro věk dospělosti zdárně transformovat, aby byl připraven na všechny nástrahy světa. A tak když Graciánovi hrdinové projdou celnicí Času, změní se k nepoznání: „De suerte que de pies a cabeça los reformaban. Echábanles a todos un candado en la boca, un ojo en cada mano y otra cara janual, pierna de grulla, pie de buey, oreja de gato,

---

⁸⁵ Ibid., s. 763.

⁸⁶ Cf. *Crisi I. druhé části s názvem Refoma universal*, s. 287 – 308.

ojos de linze, espalda de camello, nariz de rinoceronte, y de culebra el pellejo....Con esto, les dieron licencia de passar adelante a ser personas, y fueron saliendo todos de sí mismos, lo primero para más volver en sí.⁸⁷

Fyzické i psychické změny, které člověka potkají v dospělosti, mu mají napomoci k dokonalosti. Povšimněme si nyní opětovného přiblížení člověka a zvířete, kde zvířata jsou znovu obdařena vlastnostmi vynikajícími nad lidmi. K tomu poznamenává Aurora Egido: „Con esos trazos simbólicos por los que el hombre alcanza virtudes propias de los animales, y también con las leyes de cordura, ya pueden los peregrinos pasar adelante a ser personas, en un mundo muy diferente al recorrido con anterioridad. Gracián ha sometido a renovación conceptual las imágenes clásicas del hombre, fundiéndolas con otras de larga tradición en los bestiarios,...., para crear un lenguaje nuevo, acorde con la visión que él quiere dar de la humanidad transformada y trastocada de su tiempo.“⁸⁸

Topos životní pouti k sebezdokonalení Gracián přejímá z litetrární tradice. Objevuje se jako časté téma literatury mysticko – asketické, z jeho blízkých předchůdců a současníků vzpomeňme svatou Teresu (*Camino de Perfección*). Tuto filosofickou koncepci shrnuje ve své práci o Graciánovi Luis Jiménez Moreno: „Es la tarea del saber vivir del hombre que “no nace hecho“ y su empleo consiste en perfeccionarse para ser persona, en lo que intervienen los factores como el gusto a lo cual contribuye el ingenio purificado, el juicio maduro y la voluntad limpia, recordando “la buena voluntad“.“⁸⁹

Jednou z Graciánem jmenovaných hodnot v lidském životě je přátelství. Vezeme-li v úvahu jeho reálné životní zkušenosti a vztahy, je zřejmé, proč mu přičítá tolik důležitosti. Jeho přátelství s Lastanosou (v Kritikonu Salastano) a jinými mu bylo v nelehkých chvílích velkou oporou. Jeho přátelé figurují v díle mnohokrát jako příklady ztělesněných ctných

---

⁸⁷ *El Criticón*, s. 305, 308.

⁸⁸ Aurora Egido, *I.*, s. 171.

⁸⁹ Grande – Pinilla, s. 256.

kvalit. V Kritikonu říká Gerion: „Yo soy el de tres uno, aquel otro yo, idea de la amistad,...“⁹⁰ Zcela zřejmě tu Gracián naráží na své nejvěrnější přátele, kterými byli vedle Lastanosy již zmíněný vévoda z Nocery a Pablo de Parada. Následně vkládá do Gerionových úst tyto věty: „Tres somos y un solo corazón tenemos, que el que tiene amigos buenos y verdaderos, tantos entendimientos logra: sabe por muchos, obra por todos,...que la amistad es un alma en muchos cuerpos.“⁹¹

1.2. Graciánův člověk a morálka

Graciánův moralizující záměr se odráží v jeho koncepci člověka. Je to bytost, jejímž cílem by mělo být zdokonalení v intelektuálním a morálním plánu. Odráží se tu stará antická a později scholastiky převzatá idea *virtus*⁹², ctnost. Skrze Graciánovu *virtud* je člověk schopen objevit a naplnit veškeré své autentické schopnosti, stává se lepším. Jen skrze ni může člověk dojít štěstí a ztracené rovnováhy v životě. Výjimečnost člověka tedy nespočívá v jeho moci, majetku a zděděné krvi, nýbrž závisí na jeho vůli a moudrosti, zda v životě dosáhne dokonalosti a zvítězí nad lidskou ubohostí a neštěstím. Ty jsou důsledkem prvotního hříchu, který Gracián popisuje jako *onemocrnění sebou samým* (viz kap. 4.1). Jak je vidět, identifikací lidského štěstí a *virtus* pojímá Gracián toto téma ze stoické i křesťanské perspektivy.⁹³

Myšlenka hledání a dosažení štěstí v lidském životě se v Kritikonu řeší téměř po celé dějové schéma. Výsledkem snahy nalézt Felisindu, alegorické pojetí Štěstěny, je poznání, že štěstí na světě neexistuje a je zbytečné po něm pátrat. To našim hrdinům po rozhovoru zprostředkuje Dvořan (el Cortesano): „En vano, ¡oh peregrinos del mundo, pasajeros de la vida!, os cansáis en buscar desde la cuna a la tumba esta vuestra imaginada Felisinda, que el

---

⁹⁰ *El Criticón*, s. 337.

⁹¹ *Ibd.*

⁹² Pojem *virtus*, lat. vlastně „mužnost“, prošel dlouhým vývojem, až se stal středobodem stoického uvažování a dostal silně morální rozměr. Tak jej převzalo křesťanství, které jej naplnilo svým poněkud pozměněným obsahem.

⁹³ Cf. L.A. Seneca: „Qui omne bonum honesto circumscrisit, intra se est felix.“ (list 74, s. 260), nebo: „Quis est generosus? Ad *virtutem* bene a natura compositus. Hoc unum intuendum est... Animus facit nobilem, cui ex quacumque condicionem supra fortunam licet surgere.“ (Seneca, *Epistulae*, s. 132 – list 44, kurzíva A.M.).

uno llama esposa, el otro madre: ya murió para el mundo y vive para el cielo. Hallarla heis allá, si la supiéredes merecer en la vida.“⁹⁴

S tématem ctnosti souvisí i téma slávy (*fama*), v Graciánově koncepci je to jistý druh *virtus*, vzpomeňme na poslední crisis třetí části, kde je spojována sláva a životní zásluhy s pozdější nesmrtelností, více v kap. 4.2.

2. Graciánova reflexe Universa

2.1. Realita a zdání

Vraťme se nyní ke Graciánově myšlence „falešnosti světa“. V Kritikonu je systematicky odmaskovááno vše pod falešným zdáním. V páté crisis třetí části mluví k oběma hrdinům „Zřec“ (el Veedor): „Yo veo claríssimamente los coraçones de todos, aun los más cerrados, como si fuesen de cristal, y lo que por ellos passa, como si lo tocasse con las manos: que todos para mí llevan el alma en la palma. Vosotros los que no gozáis de esta eminencia, assegúroos que no veis la mitad de las cosas, ni la centéssima parte de lo que hay que ver en el mundo; no veis sino la superficie, no ahondáis con la vista, y assí os engańáis siete vezes al día: hombres, al fin, superficiales.“⁹⁵

Barokní člověk ztratil své dříve přesně vymezené místo ve světě, který najednou není schopen obnovit starý řád věcí. To přivádí v Kritikonu Andrenia k vlastní ontologické reflexi s jistým vlivem descartesovského racionalismu: „¿Qué es esto, dezía, soy o no soy? Pero, pues vivo, pues conozco y advierto, ser tengo. Mas, si soy, ¿quién soy yo?, ¿quién me ha dado este ser y para qué me lo ha dado?“⁹⁶

Starý svět scholastické teologie se přežil a její kdysi nedotknutelné pravdy se zdají být pouhé

---

⁹⁴ *El Criticón*, s. 737.

⁹⁵ *El Criticón*, s. 640.

⁹⁶ *El Criticón*, s. 71.

omílání a komentáře ke komentářům.⁹⁷ Myšlení se dalo do pohybu a pokouší se nalézt samo sebe a *kriticky* re-konstruovat svět; nejvýraznějším představitelem této snahy je právě Descartes se svou fenomenologickou snahou znovu opatřit člověku pevnou půdu pod nohama. Součástí tohoto proudu je právě i Gracián.

Mnohé věci se zdají být jiné, než ve skutečnosti jsou, v tom se projevuje tradiční dialektika bytí a zdání, substance a akcidentu, která se odráží v Graciánově ontologicko – existenciální vizi „světa naruby“, kde věci se zdají být tím, čím právě nejsou. „Aquí está todo en el bien parecer, que ya en el mundo no se atiende a lo que son las cosas, sino a lo que parecen.“⁹⁸ Hloupost se jeví jako moudrost, krása jako ošklivost. „Tendrás todos por amigos, pero guardarte has de todos como enemigos.“⁹⁹ Nebo: „Aquí todo va al revés del mundo: si por fuera está la fealdad, por dentro la belleza; la pobreza en lo exterior, la riqueza en lo interior.“¹⁰⁰ K tomu více v kap 5.

2.2. Zašifrovanost světa

Se zdáním souvisí i to, že svět je podle Graciána koncipován jako kniha, jež je Bohem Stvořitelem napsána a člověkem pak má být přečtena. Nejlépe je Graciánova úvaha rozvedena ve čtvrté crisi třetí části, jak už nám napovídá sám její název „El mundo descifrado“: „Discurrió bien quien dixo que el mejor libro del mundo era el mismo mundo, cerrado cuando más abierto.“¹⁰¹ *Universum* je jaksi stvořeno skrze Slovo, svět je třeba číst a dešifrovat; zdá se, že se tu projevuje Graciánův důraz na literární vzdělanost (viz kap. 3.1) i jeho záliba v etymologii.

---

⁹⁷ „Alteróse mucho Critilo al verle alargar la mano hazia algunos teólogos, assí escolásticos como morales y expositivos, y respondióle a su reparo: - Mira, los más de éstos ya no hazen otro que trasladar y volver a repetir lo que ya estaba dicho. Tienen bravo cacoetes de estampar y es muy poco lo que añaden de nuevo; poco o nada inventan.“ *El Criticón*, s. 721. Jak je vidět, odsuzuje zde Gracián (zdá se, že úmyslně opatrně – vezměme jen výraz *algunos* teólogos, který stojí v nejednoznačné pozici k *los más de éstos*) šmahem starou teologii komentujícího typu; naopak vyzdvihuje invenci a originalitu, jak odpovídá novému směřování doby.

⁹⁸ *El Criticón*, s. 433.

⁹⁹ *El Criticón*, s. 100 .

¹⁰⁰ *El Criticón*, s. 474.

¹⁰¹ *El Criticón*, s. 611.

Aby ho člověk mohl svět dešifrovat, je mu dán důvtip (*ingenio*), jelikož je nutno nalézt od světa šifru, kód, Critilovi a Andreniovi zde pomáhá velký Rozšifrovatel (el Descifrador). O jeho povaze se hned v další crisi dozvídáme: „¿No os acordáis de aquel que todo lo iba descifrando y no se descifró a sí mismo?, ¿aquél que os dio a entender todas las cosas y a él no le conocisteis?... - Pues ése era el Desengaño, el querido hijo de la Verdad por lo hermoso y lo lucido; ése el que causa los dolores después de haberle sacado a luz.“¹⁰² Vše na světě je zašifrováno, komplexnost, zmatek a záhada, pravda je skryta, člověk hledá k realitě platný klíč. Tady vstupuje na scénu Zřec (el Veedor de todo), aby našim hrdinům odkryl pravdu o velkém Rozšifrovateli.

„Gracián había ido formulando, desde el principio de *El Criticón*, la idea de un mundo cifrado y aquí pone la sabiduría al servicio de una lectura descifrada no exenta de dificultades, pues todo anda en cifra, y hay que saber la contracifra para leer bien un libro de infinitas grafías.“¹⁰³

Graciánův koncept Pravdy je založen na tom, že všechno vědění, pravda, je relativizováno, pokud neznáme klíč k tomu, jak ho číst. Absolutní pravda je člověku, stejně jako štěstí, na tomto světě nedosažitelná.

„Pues advierte que es la misma verdad, y assí verás cada día que, de una misma cosa, uno dice blanco y otro negro; según concibe cada uno o según percibe, assí le da el color que quiere conforme al afecto, y no al efecto. No son las cosas más de como se toman...“¹⁰⁴ O říši pravdy se pak Critilo vyjádří takto: „Éste, cielo es, que no mundo.“¹⁰⁵ Vidíme, že tak jako se upíná ctnost, *virtud*, k vyššímu světu, je i pravda transcendentálním pojmem a jako taková zůstává na tomto světě ideálem. O pravdě a prozření viz dále kap. 5.

---

¹⁰² Ibid., s. 637.

¹⁰³ Aurora Egido, *I.*, s. 119 – 120.

¹⁰⁴ *El Criticón*, s. 652.

¹⁰⁵ *El Criticón*, s. 609.

3. Člověk v Kritikonu, analýza

Po předchozích obecných poznámkách přistupme k analýze toho, jak Baltasar Gracián chápal člověka a jeho postavení a úkol ve světě.

3.1.Hombre - persona

Nejdříve bychom měli věnovat pozornost Graciánovu chápání člověka se zvláštním zřetelem k naprosto odlišným rolím, které ve svém divadle světa přisuzuje mužům a ženám. Především je potřeba zdůraznit, že pro něj zcela splývají pojmy *muž* a *člověk*, jak mu velí dlouhá tradice antického a středověkého misogynství¹⁰⁶ a jak je ostatně vyjádřeno i ve španělském výrazu *hombre*.¹⁰⁷ To znamená, že kdykoli mluví o člověku ve smyslu vyšším, tj. jako subjektu zkaženém, leč prací schopném nápravy, obrací se povytce k mužům (výrazy *los hombres* a *los varones* jsou u něj prakticky zaměnitelné).

Člověk/muž je při svém narození spíše *bestia*, zvíře a teprve dlouhou a trpělivou prací se z něj stává *persona*, osoba¹⁰⁸; toto slovo používá Gracián bezpočtukrát a je zřejmé, že k němu upíná svůj ideál výchovy člověka na tomto světě. („...assí que nace bestia y muere muy persona“). Příslowce *muy*, se kterým na tomto místě váže se substantivem *persona*, nám naznačuje, že tento pojem Gracián nechápal staticky jakožto určenou sociální roli, nýbrž jako nejvyšší metu (sebe)vzdělání člověka, tedy veskrze dynamicky, podobně jako je dnes používáno slovo *osobnost*¹⁰⁹, tzn. jako měřítko velikosti, ale spíše hloubky člověka a hlavně míru jeho prozření; zároveň chápal, že jde o člověkův výsostný a nejobtížnější úkol: „... ser

---

¹⁰⁶ Připomeňme za všechny alespoň výrok autora knihy sentencí Publilia Syra z 1. století př Kr., který by mohl beze všeho zaznít i v Kritikonu: „Mulier cum sola cogitat, male cogitat.“ (335).

¹⁰⁷ Latiské *homo* souvisí se slovem *humus*, jde tedy o název generický, „pozemšťan“, platný pro muže i ženy. Naproti tomu románské varianty vesměs ztotožňují lidi a muže.

¹⁰⁸ Latinské slovo *persona* pochází z řeckého *prosōpon*, které původně znamenalo tvář, pak i masku a hereckou roli, později bylo přeneseně používáno pro člověka ve smyslu individuality a její sociální role. V teologickém plánu se pak mluví o Božích Osobách jakožto o třech „tvářích“ Jediného. Všechny tyto významy musel Gracián znát a mít je na paměti.

¹⁰⁹ Na několika místech lze narazit i na výraz *personage* ve smyslu „proslulá osoba“. Dá se tedy říci, že *personage* je *persona* se jménem.

persona, que es lo más difícil de la vida.¹¹⁰ Přitom ovšem není většího štěstí: „... por cuanto de sabiduría nunca hay bastante, y ¿qué mayor ventura que el saber y ser persona?“¹¹¹ V Graciánově pojetí je to cesta lidské duše, nejdříve ven, aby se pak, neskonale bohatší, vrátila sama k sobě: „Con esto, les dieron licencia de passar adelante a ser personas, y fueron saliendo todos de sí mismos, lo primero para más volver en sí.“¹¹²

U tohoto krucálního pojmu a středobodu Graciánova andragogického myšlení se na chvíli zastavme. Je zřejmé, že s ním spojoval sumu tradičního vzdělání, které spočívalo hlavně na vzdělání knižním (zatímco ve starověku šlo hlavně o *poslouchání*): na straně 357 čteme emfatické: „¡Oh gran gusto el leer, empleo de personas, que si no las halla, las hace! Poco vale la riqueza sin la sabiduría, y de ordinario andan reñidas: ...“ Je tedy zřejmé, že Gracián zastupuje učence a bere se za jejich svět, ostatně byl jedním z nich. Ještě snad výmluvněji se vyjadřuje Critilovými ústy o knihách takto: „¡Oh fruición del entendimiento! ¡Oh tesoro de la memoria, realce de la voluntad, satisfacción del alma, paraíso de la vida! .... que para mí no hay gusto como el leer, ni centro como una selecta librería.“¹¹³ Vědění, věda par excellence je pak pro Graciána morální filosofie, etika, která je nejvhodnějším nástrojem kultivace člověka: „... y la que haze personas: la moral filosofía.“¹¹⁴

Celý Critilův (uvědomělý) život vlastně započal až ve vězení, a to četbou: „Viéndome sin amigos vivos, apelé a los muertos, di en leer, comencé a saber y a ser persona (que hasta entonces no había vivido la vida racional, sino la bestial), fui llenando el alma de verdades y de prendas, conseguí la sabiduría y con ella el bien obrar, que ilustrado una vez el entendimiento, con facilidad endereza la ciega voluntad: él quedó rico de noticias y ella de virtudes. Bien es verdad que abrí los ojos cuando no hubo ya que ver, que assí acontece de

---

¹¹⁰ *El Criticón*, s. 543.

¹¹¹ *El Criticón*, s. 673.

¹¹² *El Criticón*, s. 308.

¹¹³ *El Criticón*, s. 378.

¹¹⁴ *El Criticón*, s. 112.

ordinario.¹¹⁵ Tento citát je mimořádně vypovídající, a to z následujících důvodů: Gracián se tu ukazuje jako dědic intelektualistické tradice sókratovsko-humanistického typu¹¹⁶, která vidí v osvětě rozumu výsostnou nápravu věcí lidských¹¹⁷: „consequí la sabiduría y con ella el bien obrar“ a pozoruhodně zanedbává celý emoční a volní svět lidské duše; ve shodě s tradicí považuje vůli za slepou, nesvéprávnou část duše, která plně podléhá diktátu vědění. Klade tedy rovnítko mezi *vēdomosti* a *ctnosti*. Za další je příznačné, že jako nejvhodnější místo pro prozření, otevření očí, velebí ústraní; jako by vězení, v němž se Critilo nespravedlivě octnul, bylo zároveň metaforou světa i oslavou kabinetu učence či klášterní klausury; ono „otevření očí“ je otevření očí rozumu, tedy zpytavá a klidná reflexe, rozjímání meditativního, apollinského typu.

Je tedy *persona* jakýsi člověk/muž par excellence, ideál člověka, jeho úkol, který spočívá ve vzdělávání, získávání vědomostí, které s sebou nese nápravu charakteru a vede až k finálnímu prozření. Takto je tento pojem nadřazen pojmu *hombre*, který znamená spíše člověka fyzického, jeho zjev, tedy osobu v potenci, nikoli v aktualitě: „Mas yo, entre tanto bien, me criaba mal; como rico y como único, cuidaban más mis padres fuese *hombre* que *persona*.“¹¹⁸ *Hombre* j tedy výraz generický, nepřiliš rozlišený a podřazený pojmu *persona*, který splývá s představou kultivace, vzdělání a vědění: „- ¡Oh dichoso hombre!, pero mal dixes hombre, que no eres sino entendido.“¹¹⁹

3.2. Gente

Od jedinců, kteří si svou individualitu zasloužili vzděláním a potlačením zvířete v sobě, Gracián pak ostře odlišuje lidský materiál, lidi, lid, pro něž má vyhrazen pojmy

---

¹¹⁵ *El Criticón*, s. 109.

¹¹⁶ Z tohoto hlediska se dá říci, že je i předchůdcem osvícenců následujícího století.

¹¹⁷ Podobně jako Komenský.

¹¹⁸ *El Criticón*, s. 105. Kurzíva A. M.

¹¹⁹ *El Criticón*, s. 221.

gente(s), *vulgo*, *populacho*; jsou pro něj synonymem lidské marnosti, bestiality, pasivity – často zdůrazňuje jejich propadlost vášním (*passión*, od lat. *patior*, trpět), zkrátka jsou pro něj stavem, který je potřeba překonat, a jsou vymezeni vlastně pouze negativně. V tomto nazírání navazuje na starověké myslitele aristokratického cítění (mj. Hérakleitos, Platón, Seneca, Diogenés, kterého parafrázuje takto: „Entraron ya en la plaza mayor del universo, pero nada capaz, llena de gentes, pero sin persona, ...“¹²⁰); hlas lidu pro něj není hlasem Božím, nýbrž hlasem Bakchovým, tedy hlasem lidství propadlého nerozumu a animalitě.

3.3. Mujer

Věnujme se nyní na chvíli postavení, které přisuzuje Gracián ženám jako takovým. Jak bylo řečeno, ostře, až metafysicky je vymezuje proti lidem/mužům; ve skutečnosti je nejspíše stavěl někam mezi muže a zvířata¹²¹, jak dokazuje následující výrok o Závisti (*Envidia*): „Algo, aunque poco, tiene de hombre; de mujer mucho y de fiera todo.“¹²² V celém Kritikonu je bezpočet míst, která dokumentují jeho averzi k nim; podobně jako v případě lidu se od nich distancuje a jaksi štítivě a zvnějšku je pozoruje, ale na rozdíl od anonymního davu jim přisuzuje aktivní vlastnosti až téměř démonomagického charakteru. Jsou pro něj bytosti, které mají svůj jasně vymezený úkol na světě: páchat zlo a být kamenem úrazu.¹²³

Jejich zřetelně ďábelský charakter mohou ilustrovat následující citáty: „Donde hay juncos – dezía uno – hay agua, donde humo fuego y donde mugeres demonios.“¹²⁴ Je příznačné, že Andrenio, sám nehotová *persona*, jejich vábení podléhá a přes to, že se mu jeho psychagogové snaží otevřít oči, zarytě tvrdí, že „si je nedokáže ošklivit“ a že „nejvíce ze všeho ho uspokojila žena.“ (ibid.)

---

¹²⁰ *El Criticón*, s. 381.

¹²¹ Jedna z věcí, které patrně oceňovali Schopenhauer a Nietzsche.

¹²² *El Criticón*, s. 521.

¹²³ Je ovšem ochoten učinit výjimku, jako v případě několika slovných žen (Isabela Kastilská apod.). To ovšem nijak neubírá na ostří jeho kritiky ženské přirozenosti.

¹²⁴ *El Criticón*, s. 262.

Vzdálenost, která dělí muže od žen je snad nejlépe vyjádřena následující pasáží, v níž se vzpomíná na staré heroické časy: „- En mi tiempo – dezía uno - , cuando yo era, cuando yo hazía y acontecía, entonces sí que había hombres; que agora todos son muñecas. ...

¡Qué grandes hombres había en todo género de cosas! ¡Qué mugeres! Más valía una de entonces que un hombre de agora.“¹²⁵ Tato přibližná sémantická rovnice nám naznačuje, že muže dělí od loutek podobná vzdálenost jako od žen; skutečně jsou v Kritikonu nazírány jako jakési démonické loutky plné svodů. Jestliže muže nejlépe vyznačuje moudrost (*sabiduría*), pak ženám přísluší krása (*belleza*), jde tedy evidentně o protiklad vnitřku a vnějšku, substance a akcidentu (Gracián rád používá opozici substance a circumstance)¹²⁶, dobra a zla.

Navíc se ženy prohřešují morálně i proti *saber vivir*, umění žít, a to zejména tím, že „siempre andan por extremos. ‚No hay ira‘, dixo el Sabio, ‚sobre la de la muger‘, y podría añadirse ‚ni soberbia‘. Sola una tiene desvanecimiento por diez hombres.“¹²⁷ O „zlaté střední cestě“ více níže v kap. 4.2

Snad nejlépe ale výsadní postavení ženy ukazuje pasáž o tom, že „jediné ženy se jeví takové, jaké jsou a jsou takové, jakými se jeví“. Na téže straně se čtenáři dostane i vysvětlení: „porque las más parecen malas, y realmente que lo son“.¹²⁸ Zdá se, že v celkové šifře světa se ženám dostalo skutečně jedinečného významu, neboť se svou perversí natolik vymykají pervertovanému světu, světu „naruby“, že se paradoxně stávají pevným bodem ve struktuře Universa; jsou tak špatné, až jsou dobré, dalo by se říci.¹²⁹ Jsou jakýmsi čepem zla, kolem něž se otáčí poblázněný svět, zakletý do šifry lži. Gracián, který v Kritikonu neuvažuje příliš teologicky, učinil z ženy ztělesněné zlo a antipod ctnosti, takže cítíme, že je její postavení nějakým záhadným způsobem významné a zásadně spoluvytváří podmínky prozření.

---

¹²⁵ *El Criticón*, s. 700.

¹²⁶ O nových lídech: „... mucho de cumplimiento y nada de verdad, mucho de circunstancia y nada de sustancia, gente de poca ciencia y menos conciencia.“ (*El Criticón*, s. 752). V tom následuje Seneca („... nihil horum in ipso est, sed circa ipsum.“, Seneca, *Epistulae*, list 41, 7).

¹²⁷ *El Criticón*, s. 694.

¹²⁸ *El Criticón*, s. 614.

¹²⁹ Srv. opět Publilia Syra: „Aperte mala cum est mulier, tum demum est bona.“ (20)

O tom, že má žena nesmírnou moc, svědčí jednak příhoda s Falsirenou z první knihy, jednak tato apostrofa Venuše, tedy personifikace ženství v jeho milostném aspektu, z knihy třetí: „Tú eres, al fin, la aniquiladora común de sabios, santos y valerosos.“¹³⁰ Jak je vidět, doznal v tomto exaltovaném barokním vyjádření obraz ženy nesmírné změny; žena již není zbožňována po způsobu trubadúrů a renesančních básníků, její výjimečnost se převrátila, „pervertovala“ do obrazu vábící Sirény, krásné a hrozné. Lze říci, že na rozdíl od víceméně inertního davu má výjimečné postavení – je protihráčem muže na jeho cestě k pravdě a ctnosti.

4. Člověk a jeho místo ve světě

4.1. Diagnóza

Po předchozích analýzách se nyní pokusme vyznačit v několika bodech, jak Gracián chápal člověka jakožto *genus humanum* a jaké mu přisoudil místo v plánu stvoření. Je pozoruhodné, že Gracián příliš nefrekventuje pojem Bůh (ačkoli slovo *Dios* několikrát zazní), že ho ke své doktríně nápravy člověka nepotřebuje; užívá spíše pojmu *supremo Artífice*, tzn. že ze všech atributů Boha vyzdvihuje jen jeho aspekt stvořitelský a mechanický, v tom ostatně souzní s racionalistickými a mechanistickými tendencemi doby (Descartes, Spinoza...). Nepouští se do dalekosáhlých teologických vývodů o povaze zla ve světě a jeho možného vztahu k Bohu (Leibniz), spokojuje se s poměrně jednoduchou rovnicí, kterou jaksí Boha odřezává od světa a od zodpovědnosti a tak jej staví mimo, neboť v centru jeho pozornosti stojí člověk a jeho svět. Říká: „Todo cuanto obró el supremo Artífice está tan acabado que no se puede mejorar; mas todo cuanto han añadido los hombres es imperfecto. Crióle (el mundo, A. M.) Dios muy

---

¹³⁰ *El Criticón*, s. 719.

concertado y el hombre lo ha confundido; digo, lo que ha podido alcanzar, que aun donde no ha llegado con el poder, con la imaginación ha pretendido trabucarlo.¹³¹ Pozoruhodné jsou tu použité slovesné časy, které indikují, že Bůh už svoje učinil (perfektum) a že svět je jaksí v rukách člověka (předpřítomný čas). Je zřejmé, že Graciána zajímá více předpřítomnost, přítomnost a budoucnost nežli dávnověk; rovněž vysvítá, co muselo dráždit představené jeho řádu.

Kde tedy hledat příčinu zkaženosti člověka (a o jeho zkaženosti Gracián v nejmenším nepochybuje), vynecháme-li zcela Stvořitele a jeho zodpovědnost? Poslechněme si, co Gracián vkládá do úst Fortuně¹³², která se hájí takto: „Creedme que en los mismos hombres está el mal, ellos son los malos y los peores, ellos ensalçan el vicio y desprecian la virtud, que no hay cosa hoy más aborrecida. ... que yo siempre doy las cosas por manos de los mismos hombres, ni tengo otras.“¹³³ Celá zodpovědnost za zlo je tedy bezezbytku přenesena do lidských rukou; Fortuna tu nepochybně zastupuje božský princip a je synekdochou samého Boha.

Lidskou zkaženost a její původ líčí Gracián jakýmsi mýtem v úvodu 3. krise třetí knihy: „Enfermó el hombre de *achaque de sí mismo*: despertósele una fiebre maligna de concupiscencias, adelantándosele cada día los crecimientos de sus desordenadas passiones; sobrevínole un agudo dolor de agravios y sentimientos. Tenía postrado el apetito para todo lo bueno y el pulso con intercadencias en la virtud; abrasábase en lo interior de malos afectos y tenía los extremos fríos para toda obra buena; rabiaba de sed de sus desreglados apetitos, con grande amargura de murmuración, secábasele la lengua para la verdad: síntomas todos

---

¹³¹ *El Criticón*, s. 114.

¹³² V obrazu Fortuny Gracián následuje klasický helénistický *topos* (Horatius, Seneca), za zmínku stojí i alegorie Juana de Meny *Laberinto de la Fortuna* a znovuoživený zájem o Fortunu v 17. stol., který souvisel celkovým dobovým naladěním, jež přálo pocitům nejistoty a vydanosti všanc slepým silám (ve Španělsku např. Góngora, u nás Komenský se svým „hradem Fortúny“ z *Labyrintu světa a ráje srdce*).

¹³³ *El Criticón*, s. 410.

mortales.“¹³⁴ Je-li vyloučen vnější zásah, pak Gracián logicky dochází k tomu, že člověk onemocněl sám sebou (*achaque de sí mismo*). Učinil z něj tedy jakousi podstatu zla, úhelny kámen, na němž stojí převrácenost, perversita světa; jeho nemoc je, jak jsme slyšeli, smrtelná; nic ji nemůže *od základu* vyléčit. Vidíme, že se tu opakuje dialektika mezi pohlavími: tak jako je žena od základu zkažená oproti muži/člověku, je i člověk podobně postižen, a to svým způsobem proti zvířatům, která ztělesňují nevinnost, přírodu, ne-vědomí, jak zmíněno výše, tak i oproti vlastnímu ideálu, personě, která se vytváří pěstováním vědění a ctnosti.

V otázce důsaznosti lidské zkaženosti nešetří Gracián superlativy, vzpomeňme na jeho již jednou uváděné: „Mas yo digo que donde hay hombres no hay que buscar otro achaque: uno solo basta a desconcertar mil mundos...“¹³⁵ Je zajímavé, že Gracián nepoužívá teologického pojmu *hřích*, *pecado* a dává přednost laickým a téměř lékařským výrazům jako je *enfermar*, *achaque*...; znovu tak potvrzuje, že dává ruce pryč od transcendentní etiologie a spokojuje se s konstatováním, že jeho neduh je jakéhosi autoimunního druhu (*sit venia verbo*), že je mu vrozen a nikdy nemůže být jinak: „Assí que todos aguardan a que amaine el ímpetu de los vicios para passarse a la banda de la virtud. Mas es tan imposible el cessar los males, el acabarse los escándalos en el mundo *mientras haya hombres*, como el parar los ríos. Lo acertado es poner el pecho al agua y con denodado valor passar de la otra banda al puerto de una seguridad dichosa.“¹³⁶

Jak je vidět, lidská přirozenost, jakýsi spodní proud lidství, metaforizovaný zde řekou, nemá konec v prostoru (*mil mundos*) ani v čase (*mientras haya hombres*). Řešení nespočívá v pasivitě (*passión*, viz výše kap. 3.2), pasivním přihlížení a očekávání, nýbrž v tom, rozhodnout se, přeplavat řeku a dorazit do přístavu „blaženého bezpečí“¹³⁷, tedy jinými slovy ve vytvarování neforemné lidské matérie (*hombre*) do osoby (*persona*). I zde je zřejmé, jak se

---

¹³⁴ *El Criticón*, s. 585. Kurzíva A. M.

¹³⁵ *El Criticón*, s. 146.

¹³⁶ *El Criticón*, s. 457. Kurzíva A. M.

¹³⁷ Srv. Komenského „ráj srdce“.

Gracián vyhýbá zásvětním termínům, jak je překládá do světských slov a metafor; jeho doménou skutečně nebyla teologie, nýbrž pedagogika a praktická etika, která s katolickou dogmatikou souvisela místy jen volně.

Lidský život je tak podle Graciána „una milicia sobre la haz de la tierra“¹³⁸, jak se dozvídá užaslý Andrenio na svůj dotaz „- ¿Qué dizes?, ¿un hombre contra sí mismo?“ (ibid.); v člověku, v mikrokosmu, se stejně jako v makrokosmu sváří mnohé síly, z morálního hlediska v zásadě pudy a rozum, neřesti a ctnosti; jeho úkol je, jak jsme viděli, vyvázat se z této obecné *condition humaine*, resp. potlačit ji ve prospěch vyšších mohutností, o tom více v kap. 4.2.

Jestliže člověka očekává už od kolébky Klam (*Engaño*), který jako by stál ve službách jeho nižších aspirací, pak Gracián přirozeně dospívá k pochmurné vizi dynamiky lidského života, který, ponechán sám sobě a své *přirozené* zvrácenosti, směřoval by stále vzrůstající rychlostí směrem dolů, k zemi (v souladu s tradicí vidí Gracián v zemi symbol upadlosti a neřesti¹³⁹): je to ono „irse despeñando con mayor precipitación de cada día“¹⁴⁰; lidský život je mu propastí a země člověka fatálně přitahuje a bere mu síly k vyššímu, a to do té míry, že lidé (ve smyslu *hombres*) jsou mu jakýmsi živými mrtvými: „Los vivos son los que a mí me espantan, que los muertos nunca me dieron pena. Los verdaderos muertos que nosotros vemos y huimos son los que andan por su pie.“¹⁴¹ Jsou to především „muchos que parecen personas y son plaças muertas.“ (ibid.)

Vidíme tedy, že Graciánova diagnóza člověka a jeho vztahu k sobě samému a ke světu je na jedné straně značně potemnělá: od přírody zkažená lidská přitopenost je vydána všanc nesčetným klamům již od kolébky a nedosti na tom, jakousi perversní setrvačností je člověk dále vysilován a zneužíván, tzn. že se jeho stav progresivně zhoršuje, a to nejen

---

¹³⁸ *El Criticón*, s. 92.

¹³⁹ „Tendíanse luego en son de bestias por aquellos suelos, que todo vicio lleva a parar en tierra, assí como toda virtud al cielo.“ *El Criticón*, s. 577.

¹⁴⁰ *El Criticón*, s. 634.

¹⁴¹ *El Criticón*, s. 643.

ontogeneticky, nýbrž i fylogeneticky - Gracián aktualizuje prastarý lidský životní pocit, že staří byli lepší a svět jde od desíti k pěti: „- Por esso digo yo – ponderaba Critilo – que siempre lo passado fue mejor.“¹⁴²

4.2. Náprava

Tíživost světa a života, daná jeho pozemskostí (hermeticky vzato se jedná o element *země*), líčená s s živým barokním existencialismem¹⁴³, však slouží jako kontrapunkt k čistému vyššímu světu, světu, kde se z člověka stává osoba, *persona*, *entendido*, *sabio* (to jsou u Graciána synonyma); člověk se vyvazuje elementu země a stává se z něj vidoucí a prohlédající (hermeticky element *ohně*): „... porque en el ver y conocer consistía su total remedio.“¹⁴⁴ Znovu vidíme, jakou důležitost přikládá Gracián vidění a věděni; nejdůležitější věcí lidského života je pro něj *prozířít*. V závěsu za prozřením jde pak jaksi mechanicky ctnost, která je spojkou spodního, pomíjivého a horního, trvalého světa: „... y desengañese todo el mundo que nada permanece sino la virtud.“¹⁴⁵

Cesta k nesmrtelnosti je otevřena: „Una cosa os quiero confessar, y es que los verdaderos sabios, que son los prudentes y virtuosos, son muy superiores a las estrellas.“¹⁴⁶ Mudrc, tedy vědoucí, je pro něj synonymem člověka obezřetného¹⁴⁷ (*prudente*) a ctnostného. Zastavme se na okamžik u těchto pojmů. V souladu se stoickou tradicí, kterou byl Gracián nesmírně ovlivněn, postuluje jako jeden ze základních momentů, které utvářejí podstatu mudrce *prudentii*, tedy obezřetnost, rozumnost, prozíravost a zároveň uměřenost; tento pojem

---

¹⁴² *El Criticón*, s. 749.

¹⁴³ Strhující ukázkou Graciánovy živelné výmuvnosti je tato pasáž: „De suerte que, si bien se nota, todo cuanto - hay se burla del miserable hombre: el mundo le engaña, la vida le miente, la fortuna le burla, la salud le falta, la edad se passa, el mal le da prisa, el bien se le ausenta, los años huyen, los contentos no llegan, el tiempo vuela, la vida se acaba, la muerte le coge, la sepultura le traga, la tierra le cubre, la pudrición le deshace, el olvido le aniquila: y el que ayer fue hombre, hoy es polvo y mañana nada.“ *El Criticón*, s. 169. *Miserable* je zkratka *epitheton constans* substantiva *hombre*.

¹⁴⁴ *El Criticón*, s. 182. Gracián implicitně uvažuje v živlových souvislostech, jak bylo v jeho době běžné; zraku je tradičně přiřazen prvek ohně.

¹⁴⁵ *El Criticón*, s. 414.

¹⁴⁶ *El Criticón*, s. 415.

¹⁴⁷ Ne náhodou latinské *prudens* vzniklo z *pro-videns*, tedy prozírající.

vyjadřuje schopnost člověka vyrovnat se přiměřeně a s nadhledem se všemi životními okolnostmi. Že to Gracián myslel se stoickými ctnostmi, jakými jsou odstup a sebeovládání, vážně, dokazuje tato pasáž: „¡Eh!, que no hay en el mundo señorío como la libertad del corazón: esso sí que es ser señor, príncipe, rey y monarca de sí mismo.“¹⁴⁸, tedy výrok, který bychom mohli čekat od samotného Seneky.

Má-li pak konkretizovat svou esenci praktické morálky, sahá Gracián opět do klasického repertoáru ke konceptu *aurea mediocritas*,¹⁴⁹ zkaženost člověka podle něj vyznačuje i to, že není schopen jít střední cestou, tzn. cestou pevnosti a nevysilování se extrémy: „Que mire dónde pone el pie y cómo lo assienta, vea dónde entra y dónde sale, pise firme siempre en el medio y no vaya por extremos, que son peligrosos en todo: y esso es andar bien.“¹⁵⁰ A jinde: „... que casi todos los mortales andan por extremos y el saber vivir consiste en topar el medio.“¹⁵¹

Pakliže tedy zlatá střední cesta vypovídá spíše o tom, jak má člověk koncipovat svou životní pouť (*peregrinación de la vida*), pak jejím výsledkem a vyzněním má být nesmrtelnost daná *skvělostí*; tady se Gracián poněkud odchyluje od helénistických morálních nauk a jejich akcentu na lidské nitro a je to spíše renesanční ideál hrdiny, který tu přichází ke slovu; tedy ideál, kterému věnoval svou prvotinu *El héroe*: „Advierte que está en tu mano el vivir eternamente. Procura tú ser famoso obrando hazañosamente, trabaja por ser insigne, ya en las armas, ya en las letras, en el gobierno; y lo que es sobre todo, sé eminente en la virtud, sé heroico y serás eterno, vive a la fama y serás inmortal. No hagas caso, no, de esa material

---

¹⁴⁸ *El Criticón*, s. 518.

¹⁴⁹ Výraz, který použil Horatius ve svých ódách; Horatius, který byl silně ovlivněn stoicismem a epikurejstvím, jím myslel zralou a pevnou životní vyrovnanost a sílu, tedy téměř pravý opak jeho dnešního použití, které spíše naráží na neschopnost vyrovnat se s extrémy.

¹⁵⁰ *El Criticón*, s. 240.

¹⁵¹ *El Criticón*, s. 661.

vida en que los brutos te exceden; estima, sí, la de la honra y de la fama. Y entiende esta verdad, que los insignes hombres nunca mueren.¹⁵²

Korelátém osvíceného rozumu, jak tu velmi dobře vidíme, je i sláva (*fama*)¹⁵³ a skvělost (*insigne*) ve věcech tohoto světa; tak jako Gracián překládá lidskou hříšnost do světských intencí *neduhu*, je i spása a věčný život transponován z teologického plánu do plánu lidského; analogií Posledního soudu je rozhodování dveřníka jménem Mérito (*Zásluha*), který v posledku určí, kdo je hoden věčné paměti a kdo bude vpuštěn na ostrov Nesmrtelnosti.

Dá se tedy říci, že hloubce propadlosti člověka pozemskému – myšleno člověka jakožto matérie, z níž povstal a byl stvořen, tedy člověka v aspektu zemského živlu -, odpovídá jeho nezcizitelná výsost v aspektu slávy a světla, tedy živlu ohně; člověk je snad *právě* tak nízký, že je tak vznešený. Pohlédneme-li na lidskou bídu na tomto světě tímto prismatem a pochopíme-li dynamiku a hloubku této tak barokní antiteze, pak musíme poněkud korigovat i obvyklé tvrzení o Graciánově pesimismu.

5. Člověk, klam, prozření

Pokračujme teď v úvahách o člověku a jeho postavení ve světě z gnoseologického hlediska. Jak bylo řečeno, stojí již u kolébky Klam, který jako by předznamenával, že svět, do nějž se člověk rodí, je světem nižším, že je světem pouze ve funkci světa vyššího, pouhým odleskem. Takto je úkolem, předloženým člověku, je jeho práci; v jakém smyslu, jsme viděli výše. Že je to práce nanejvýše náročná a nevděčná, vysvitne z následujících vět, které jako by kondensovaly barokní devalvací života, existujícího pouze ve funkci ideálu. „Porque ¿quién, sabiéndolo, quisiera meter el pie en un *reino mentido* y *cárcel verdadera* a padecer tan

---

¹⁵² *El Criticón*, s. 794.

¹⁵³ *Fama* v sobě obsahuje kořen *fa-*, který indikuje jas, srv. např. řecké *faos*, klasicky *fós*, „světlo“.

muchas como varias penalidades: en el cuerpo, hambre, sed, frío, calor, cansancio, desnudez, dolores, enfermedades; y en el ánimo, *engaños*, persecuciones, envidias, desprecios, deshonoras, ahogos, tristezas, temores, iras, desesperaciones; y salir al cabo condenado a miserable muerte, con pérdida de todas las cosas, casa, hacienda, bienes, dignidades, amigos, parientes, hermanos, padres y la misma vida cuando más amada? Bien hizo la naturaleza lo que hizo y mal el hombre lo que aceptó. Quien no te conoce, ¡oh vivir!, te estime; pero un desengañado tomará antes haber sido trasladado de la cuna a la urna, del tálamo al túmulo.¹⁵⁴

Vidíme, že se v tomto kumulativním výčtu objevují vedle sebe stížnosti metafysického charakteru (*reino mentido, cárcel verdadera*), obvyklé stesky na nehostinnost světa, ale i na smrt, tedy i na ztrátu života; je vlastně pozoruhodné, že si Gracián stěžuje jedním dechem na život jakožto na *opravdové vězení* a zároveň na smrt, která by logicky měla odpovídat *propuštění*, tedy radostné události. Za prvé se implicitně ukazuje, že život má i dobré stránky (*bienes, dignidades, amigos...*), což vysvitne až při jejich ztrátě, tedy že je v podstatě *milován* (*más amada*); za druhé při bližším pohledu zjistíme, že Gracián hromadí a juxtaponuje věci podobné i nesouměřitelné, často i paradoxní nebo protichůdné (život a smrt). Tento způsob výčtu, jehož Gracián užívá často, je to podle mého názoru stylistický prostředek, kterým dociluje určité dynamické živelnosti; častá změna aspektace jako by naznačovala zmatečný a relativní stav našeho světa a života. Zdá se mi, že tento evidentní důraz na *jak* na úkor *co* patří spíše do řečnické výbavy; a je zřejmé, že Gracián byl výborný řečník a kazatel.

Podíváme-li se z tohoto hlediska na dialektiku bytí a zdání, pak musíme též konstatovat, že Graciánovo časté tvrzení, že je třeba na věci pohlížet obráceně (*al revés*), abychom je viděli v pravém světle, spíše poukazuje na relativitu věcí našeho světa (jak bylo zmíněno v kap. 2.2), než na striktní kognitivní model; je spíše pobídkou pronikat věcmi a poznávat jejich bezcennost ve smyslu atributů či akcidentů; jako by věci tohoto světa byly od

---

¹⁵⁴ *El Criticón*, s. 113. Kurzíva A. M.

podstaty *nepodstatné*. Poslechněme si tuto pasáž: „...y con esso, como él (el mundo – A. M.) anda al revés, el que le mira por aquí le ve derecho, entendiendo todas las cosas al contrario de lo que muestran. Cuando vieres un presumido de sabio, cree que es un necio; ten al rico por pobre de los verdaderos bienes; el que a todos manda es esclavo común, el grande de cuerpo no es muy hombre.... .... el que dize mal de la mercadería la quiere... .... el que te haze llorar te quiere bien: y al fin, lo que uno afecta y quiere parecer, esso es menos.“¹⁵⁵ Tento ohromný výčet, ze čtyř pětín zde neuvedený, dobře ukazuje, jak Gracián paratakticky hromadí články stoické nauky (boháč je v podstatě chudák) s psychologickými postřehy a poněkud pochybnou kasuistikou (tělesně velký člověk nestojí za nic) a dokonce přísloví a lidové moudrosti; všechno za účelem zahlcení čtenáře marností tohoto světa v jeho mnoha podobách. Je tedy třeba chápat jeho tvrzení o „světě naruby“ nikoli logicky, ale spíše jako vyjádření jeho inferiority vůči světu opravdovému, zkrátka, jak již jednou uvedeno, „... no está el mal en el cielo, sino en el suelo.“

Další důkaz, že „světem naruby“ je míněn spíše „labyrint světa“ a Babylon¹⁵⁶, je Andreniovo opilé blábolení ve třetí krizi 3. knihy, které sice začíná jako autentické delirium („que la tierra no es ya firme, cuando todo anda rodando“)¹⁵⁷, brzy ale začne nabývat podobných rysů jako shora uvedený citát, tzn. moralizovat a demaskovat svět („que el cielo es para los más, pues los menos son personas; que todo es aire en el mundo, y assí todo se lo lleva el viento...“) a nabývat různých fantaskních, leckdy až infantilních rysů, kterými Gracián opájí a zahlcuje čtenáře. Je tedy zřejmé, že Graciánův „svět naruby“ dává smysl spíše ve funkci jeho řečnického a kazatelského zápalu než jako autentické filosoféma.

Z hlediska této věčné proměnlivosti věcí tohoto světa se pak jeví „prozření“ (*desengaño*) jako vysvobození, tj. vysvobození od přeludnosti k podstatě, kterou Gracián vidí jednak v autentické práci na sobě a své individuální nemsrtnosti, jak je rozebráno výše,

---

¹⁵⁵ *El Criticón*, s. 150-152.

¹⁵⁶ „...porque en este mundo no se topa sino una monstruosidad tras otra.“ *El Criticón*, s. 152.

¹⁵⁷ *El Criticón*, s. 590.

jednak vidí v prozření i prostředek, který je sám sobě cílem a navrácí nás od pozorování únavné hry stínů (která ovšem nepostrádá půvabu, vzpomeňme na jeho *vida amada*) nám samotným, našemu nitru, naší *osobě*. „Quedaron nuestros dos peregrinos más vivos cuando más muertos, pues desengañados. Preguntáronle a su remediador alado dónde estaban, y él les dixo que muy hallados, pues *en sí mismos*.¹⁵⁸ Tato součinnost anticko-renesančního ideálu velkého muže a ideálu barokního mudrce, který prohlédá náš stínový svět jako index světa vyššího, na němž participuje svým srdcem, svou nezcizitelnou vyšší podstatou, odpovídá, jak se mi zdá, nejlépe vyznění Kritikonu.

IV. Závěrečné shrnutí

1. Shrnutí

Pojem člověka v „El Criticón“ Baltasara Graciána

Tématem této práce je pojem člověka v barokním alegorickém románu *El Criticón* od Baltasara Graciána. Je rozdělena na tři části, z nichž první krátce nastiňuje historické události v Evropě 16. a 17. století. Uvádí do souvislosti životní osud Baltasara Graciána s politickou a hospodářskou krizí ve Španělsku po tridentském koncili (třicetiletá válka, povstání v Katalánsku a Portugalsku) a konkretizuje některé převládající dobové myšlenky a postoje, jejichž vliv či reakci na ně v Graciánově díle nacházíme (heliocentrismus). Za zásadní považuje založení a pozdější působení jezuitského řádu, vzhledem k etické povaze díla se soustřeďuje na jezuitskou koncepci morálky (princip svobodné volby, Boží Milost, možnost remise hříchu) a přežívající myšlenky Erasma Rotterdamského. Následuje krátká

---

¹⁵⁸ *El Criticón*, s. 359. Kurzíva A. M.

charakterizace barokní literatury a pohled na důležitá literární topoi (bláznovství světa – svět naruby, život jako pout', svět jako divadlo a pod.) ve vazbě na Kritikon.

Druhá část se věnuje literárním aspektům Kritikonu. Zdůrazňuje archetypálnost postav, smysl symboliky prostoru a času, všímá si užitých prostředků a forem. Zajímavý je vůbec vztah alegorie a symbolu ve struktuře textu. Hlavní postavy typologicky pojímá dle tradičního platónského dělení psýché; jsou jakýmsi morálními archetypy, jejichž základním schématem je vztah otec – syn – vychovatel.

K vlastní analýze pojmu člověk se dostáváme v části třetí. Kritikon je zde viděn ve světle součinnosti dříve uvedených ryze barokních idejí a anticko – renesančního odkazu. Graciánova koncepce lidství staví na základní dualitě *hombre-bestia* / *hombre – persona*, kde *bestia* značí prvotního, nekultivovaného člověka a *persona* pak kultivací dosažený lidský ideál. Zajímavá je tato koncepce z hermeticky živlového pohledu, dynamika proměny člověka elementu země (*bestia*) v element ohně (*persona*) díky prozření (*desengaño*). Barokní antiteze se tu snoubí s odkazem humanisticko – sókratovské tradice, která klade důraz na formování člověka, na rozumovou stránku duše. Krátce jsme se soustředili i na to, proč Gracián do tohoto svého pojetí nezahrnuje ženy. Též z morálního hlediska vyzdvihuje Gracián renesanční ideál hrdiny a pevnou zlatou střední cestu lidské pouti za nesmrtelností, která je pravým cílem života a člověk ji získá za svou skvělost. Jak je vidět, Graciánova koncepce postrádá explicitní teologický rozměr, teologie, která je v díle implicitně přítomna, je transponována do lidského a světského plánu.

2. Resumen

El concepto del hombre en El Criticón de Baltasar Gracián

El trabajo intenta analizar el concepto del hombre en esta novela alegórica barroca *El Criticón* del autor Baltasar Gracián. Está dividido en tres partes. En la primera parte se exponen algunos acontecimientos históricos de la época en la que vive Baltasar Gracián relevantes a su vida y obra. Se trata de la Europa después del concilio tridentino y la paz vestfaliana; la crisis política y económica afectó el clima ideológico y el pensamiento del hombre barroco. Sentimientos sociales de inestabilidad muestran naturalmente mucha influencia temática e ideológica en la literatura que llamamos barroca. Hemos mencionado algunos motivos y visiones del mundo y del hombre como „el mundo al revés“, „el mundo como teatro“, „el mundo como libro“, „el mundo como laberinto“ o el tema del „desengaño“. También hemos añadido algunos acontecimientos de carácter cultural como las disputaciones sobre el sistema heliocéntrico, la fundación de la Compañía de Jesús, cuyo miembro fue nuestro autor. Gracián escribe su novela con una intención moral y pedagógica, mejor dicho andragógica, así que hemos tratado de analizar la influencia de las ideas morales de los jesuitas (libre voluntad, gracia de Dios, remisión del pecado).

En cuanto a las influencias del pensamiento renacentista y humanístico en la reforma moral del hombre graciano, juzgamos interesante su idea del héroe, su concepto de fama como cierto género de virtud y su acentación de sabiduría, de la razón, lo cual pone de manifiesto que el pensamiento graciano parte, en ciertos puntos, de una base común a Erasmo (la idea de la inmortalidad como la cualidad divina buscada por el hombre, la dignidad del hombre).

La segunda parte muestra brevemente algunos aspectos literarios de *El Criticón*. Centra la atención en la manera de Gracián de emplear la alegoría y el símbolo, asimismo que en el sentido simbólico del espacio y tiempo y en la estructura del texto. La tipología de los

personajes es también un tema importante, así que hemos intentado mostrar sus funciones simbólicas como arquetipos de cierta intensidad moral, y su modo de actuar en el mundo según la idea platónica del alma. Hemos constatado que Critilo funciona en el modelo pedagógico graciano como padre, Andrenio como hijo y numerosos personajes alegóricos, mitológicos y fantásticos como educadores.

El análisis del concepto del hombre graciano se halla en la parte tercera. Según ello, la imagen del hombre la podemos dividir entre *el hombre – bestia* (primitivo, recién nacido, no cultivado, hombre como materia) que en el plano ideológico de su visión del mundo Gracián relaciona con *el engaño*, y *el hombre – persona* que para Gracián es su mejor parte o meta. Aquí resulta importantísima una concepción socrática de sabiduría (la Sofísbella graciana) y también la paradoja de que el hombre al paso de su vida decae corporalmente, mientras aumenta en el saber. Entre las cosas a través de las cuales el hombre llega a ser sabio Gracián destaca: viajar, leer y conversar.

También hemos dicho algunas palabras acerca de su concepción desde el punto de vista hermético. Se trata de la metamorfosis dinámica del ser humano que primero fue *bestia* (elemento térreo), al ser superior – *persona*- del elemento ígneo gracias al *desengaño*. Otro motivo graciano de mayor importancia es la búsqueda incesante de la *virtud* en la vida del hombre, lo cual hemos observado con vistas de su larga tradición estoica y humanista.

Desde el punto de vista moral, Gracián destaca en el ser humano el ideal heroico renacentista y así formula su triunfo sobre las miserias humanas, basado en la fama, por medio de la cual el hombre vence la muerte y consigue la inmortalidad. Partiendo de conceptos como la inmortalidad se ha hecho patente, cómo Gracián transfigura el pensamiento teológico y lo incorpora en su visión del hombre y del mundo.

3. Summary

The Concept of Man in Baltasar Gracián's *El Criticón*

This study deals with the concept of man in the allegorical novel of Baltasar Gracián's *El Criticón*. It is divided into three parts. The first part tries to describe shortly the events in Europe in the 16. and 17. century and show how they could possibly affect Gracián's life (the spanish crisis after the Thirty Years' War, the rebellion in Catalonia and Portugal). It also mentions some ideas that had an impact on his work, such as the idea of the heliocentric system, etc. The main importance is given to the foundation of the Jesuit Order, whose member Gracián was. In accordance with the moralistic character of Gracián's work I tried to sketch the outlines of the Jesuit morality, such as the free choice of every human and God's Grace; also I pointed out some ideas of Erasmus surviving in that period. Then I focused shortly on some of the baroque *topoi*, like the insanity of the world, life like a pilgrimage or the world upside down.

The second part deals with the litterary aspects of *El Criticón*. It points out the archetypal nature of its characters, the symbolism of time and space and throws some light on the means and devices used by its author. The characters of the novel, Critilo and Andrenio, are conceived according to Plato's traditional division of the human soul; they are moral archetypes and together with their companion they make up a triad of father – son – educator.

The third part is dedicated to the analysis of the concept of man. It shows the influence of the ancient and Renaissance ideal of the hero together with the baroque ideology. Gracián conceives his man in a duality between the man in his beast-like aspect (*bestia*) and the ideal of man, the person (*persona*); the ideal of *persona* is attained by litterary education and leads to disillusion (*desengaño*) concerning the things of this world. There can be clearly seen the

line of the ancient and renaissance cultivation of man leading to immortality in terms of fame and the baroque disillusioned view of the world.

Bibliografie

GRACIÁN, B.: *El criticón*, ed. Santos Alonso, Ediciones Cátedra, 2000

ABELLÁN, J. L.: *Historia crítica del pensamiento español*, vol. III., Madrid, Espasa – Calpe, 1979

BĚLIČ, O. – FORBELSKÝ, J.: *Dějiny španělské literatury*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1984

BOR, D. Ž.: *Obrazový atlas hermetismu*, Praha, Trigon, 1990

CORREA CALDERÓN, E.: *Baltasar Gracián, su vida y su obra*, Madrid, Editorial Gredos, 1970

CURTIUS, E. R.: *Evropská literatura a latinský středověk*, Praha, Triáda, 1998

ČERNÝ, V.: *Až do předsíně nebes: 14 studií o baroku našem i cizím*, Praha, Mladá fronta, 1996

DÍAZ – PLAJA, G.: *La poesía lírica española*, Barcelona Editorial Labor, 1937

EGIDO, A.: *Humanidades y dignidad del hombre en Baltasar Gracián*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2001

EGIDO, A.: *La rosa del silencio: Estudios sobre Gracián*, Madrid, Alianza Editorial, 1996

FITZMAURICE – KELLY, J.: *Dějiny španělské literatury*, Praha, Jan Laichter, 1912

FORBELSKÝ, J.: *Španělé, Říše a Čechy v 16. a 17. století*, Praha, Vyšehrad, 2006

FÜLÖP – MILLER, R.: *Moc a tajemství jezuitů*, Praha, Rybka Publishers, 2000

GRANDE, M. – PINILLA, R.: *Gracián: Barroco y modernidad*, Madrid, Universidad Pontificia Comillas, 2004

JUNG, C. G.: *Archetyp a nevědomí, výbor z díla, sv. II*, Brno, Nakladatelství Tomáše Janečka, 1998

MARAVALL, J. A.: *La cultura del barroco*, Barcelona, Ariel, 2000

OROZCO, E.: *Manierismo y Barroco*, Madrid, Ediciones Cátedra, 1988

SALAČ, A.: *Řeční filosofové a mystici*, Praha, Společnost přátel antické kultury, 1947

SENECA, L. A.: *Epistulae ad Lucilium*, Leipzig, B. G. Teubner, 1914

SENECA, L. A.: *Výbor z listů Luciliovi*, Praha, Svoboda, 1969

UBIETO ARTETA, A. et. Al.: *Dějiny Španělska*, Nakladatelství Lidové noviny, 1995

YNDURÁIN, D.: *Humanismo y Renacimiento en España*, Madrid, Ediciones Cátedra, 1994